

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

2002-2022 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL
İLİŞKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFA ÖZSAN

Danışman

Prof. Dr. Nezaha MUSAOĞLU

İSTANBUL – 2024

TEZ TANITIM FORMU

Yazar Adı Soyadı : Mustafa ÖZSAN

Tezin Dili : Türkçe

Tezin Adı : 2002-2022 Yılları Arasında Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değerlendirilmesi

Enstitü : İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Tezin Türü : Yüksek Lisans

Tezin Tarihi : 03.07.2024

Sayfa Sayısı : 84

Tez : Prof. Dr. Nezih MüSAOĞLU

Danışmanları

Dizin Terimleri : Filistin, AK Parti, İsrail, Türkiye, Kriz

Türkçe Özet : Araştırmamızın temel amacı, 2002'den 2022'ye kadar İsrail ve Türkiye arasındaki ilişkinin tarihsel dinamiklerini ve iki ulus arasındaki etkileşimleri araştırmaktır. Bu çalışmada AKP öncesi ve sonrası ikili ilişkiler değerlendirilmiştir. İki ülkenin Soğuk Savaş boyunca bakış açıları küresel ve Orta Doğu olaylarına verdikleri tepkiler incelendi. Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri, İsrail-Filistin çatışmasının bir sonucu olarak kriz dönemindedir. Çalışmada ikili ilişkilerde kriz dönemleri ve bu dönemlerdeki ekonomik ve askeri ilişkiler ele alınmıştır.

Dağıtım Listesi : 1. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsüne
2. YÖK Ulusal Tez Merkezine

Mustafa ÖZSAN

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

2002-2022 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL
İLİŞKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yüksek Lisans Tezi

MUSTAFA ÖZSAN

Danışman

Prof. Dr. Nezih Müsaoğlu

İSTANBUL – 2024

BEYAN

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğu, kullanılan verilerde herhangi tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mustafa ÖZSAN

.../.../2024

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mustafa ÖZSAN' ın “2002-2022 Yılları Arasında Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değerlendirilmesi” adlı tez çalışması, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Nezih Müsaoğlu

(Danışman)

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Neriman Hoçaoğlu Bahadır

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Keisuke Wakizaka

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İzzet Gümüş

Enstitü Müdürü

ÖZET

Araştırmamızın temel amacı, 2002'den 2022'ye kadar İsrail ve Türkiye arasındaki ilişkinin tarihsel dinamiklerini ve iki ulus arasındaki etkileşimleri araştırmaktır. Bu çalışmada AKP öncesi ve sonrası ikili ilişkiler değerlendirilmiştir. İki ülkenin Soğuk Savaş boyunca bakış açıları ve küresel ve Orta Doğu olaylarına verdikleri tepkiler incelendi. Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri, İsrail-Filistin çatışmasının bir sonucu olarak kriz dönemindedir. Çalışmada ikili ilişkilerde kriz dönemleri ve bu dönemlerdeki ekonomik ve askeri ilişkiler ele alınmıştır. Yahudi halkının tarihinin dahil edilmesinin ardından, çalışmanın ilk bölümünde İsrail'in kuruluşu ve onu etkileyen değişkenler tartışılmaktadır. İkili ilişkilerin normalleşmesi, kriz dönemleri ve AK Parti döneminde uygulanan dış politikanın normatif dayanakları farklı bölümlerde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Filistin, AK Parti, İsrail, Türkiye ve Kriz

SUMMARY

The main purpose of our research was to investigate the historical dynamics of the relationship between Israel and Turkey as well as the interactions between the two nations from 2002 to 2022. Bilateral ties were assessed in this study both before and after the AKP. Examined were the two nations' perspectives throughout the Cold War and their responses to global and Middle Eastern events. Turkey's relations with Israel are in crisis as a result of the Israel-Palestine conflict. In the study, crisis periods in bilateral relations and economic and military relations in these periods were discussed. Following the inclusion of the history of the Jewish people, the study's first section discusses the establishment of Israel and the variables that influenced it. The normalization of bilateral relations, times of crisis, and the normative underpinnings of foreign policy employed during the AK Party era are covered in different sections.

Key Words: Palestine, AK Party, Israel, Turkey, and Crisis

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
SUMMARY	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vi
RESİMLER LİSTESİ	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

1.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yahudiler ile İlişkiler.....	4
1.2. İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Siyonizm.....	5
1.3. Soğuk Savaş Döneminin Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi.....	9
1.3.1. Bağdat Paktı'nın Kurulmasında Türkiye'nin Rolü ve İsrail'in Tepkisi.....	10
1.3.2. Süveyş Krizi'nin Türkiye-İsrail İlişkisine Etkisi.....	11
1.4. 67-73 Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye'nin Tutumu.....	12
1.5. 1980'li Yıllarda İkili İlişkiler.....	14
1.6. 1990-2002 Arasında İkili İlişkiler.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ (AKP) DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

2.1. AKP Dönemi Türk Dış Politikası.....	20
2.1.1. AKP Dış Politikasının Normatif Temelleri.....	24
2.1.1.1. Stratejik Derinlik Doktrini.....	24
2.1.1.2. Komşularla Sıfır Sorun Politikası.....	25
2.1.1.3. Yeni Osmanlıcılık.....	26
2.1.2. AKP'nin Orta Doğu Politikası.....	27
2.1.2.1. Irak Savaşı'nın Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi.....	29
2.1.2.2. Suriye Savaşı'na Türkiye ve İsrail'in Yaklaşımları.....	30
2.2. 2002-2015 Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri.....	31
2.2.1. İkili İlişkilerde Yumuşama.....	37
2.2.2. Başbakan Erdoğan'ın İsrail Ziyareti.....	38
2.3. 2015 Sonrası İkili İlişkilerin Genel Durumu.....	39
2.3.1. 2016 Tazminata İlişkin Usul Anlaşması.....	41
2.3.2. Üst Düzey Ziyaretler ve Temaslar.....	43
2.4. AKP Döneminde Askeri Alanda İkili İlişkiler.....	44
2.5. AKP Döneminde Ekonomik Alanda İkili İlişkiler.....	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE YAŞANAN KRİZLER

3.1. 2002-2015 Döneminde Yaşanan Krizler.....	49
3.1.1. Dökme Kurşun Operasyonu.....	50
3.1.2. Davos Krizi.....	52
3.1.3. Alçak Koltuk Krizi.....	54
3.1.4. Mavi Marmara Saldırısı ve Palmer Raporu.....	56
3.1.5. Bulut Sütunu Operasyonu.....	61
3.1.6. Koruyucu Hat Operasyonu.....	62
3.2. 2015-2022 Döneminde Yaşanan Krizler.....	63
3.2.1. Kudüs'ün İsrail'in Başkenti Olarak Tanınması.....	63
3.2.2. Büyük Dönüş Yürüyüşü.....	66
3.2.3. Surların Muhafızı Operasyonu.....	68
SONUÇ.....	70
KAYNAKÇA.....	72

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AEİA: Askeri Eğitim İş Birliği Antlaşması

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

ASALA: Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu

BM: Birleşmiş Milletler

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

ISID: Irak ve Şam İslam Devleti

İHH: İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı

İİT: İslam İş Birliği Teşkilatı

İKÖ: İslam Konferansı Örgütü

İKT: İslam Konferansı Teşkilatı

JCGA: Ermeni Soykırımını Adalet Komandoları

KDK: Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

MİG: Medeniyetler İttifakı Girişimi

NATO: Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü

OPEC: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü

PKK: Kürdistan İşçi Partisi

PYD: Partiya Yekitiya Demokrat

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

SSİA: Savunma Sanayi İş Birliği Anlaşması

STA: Serbest Ticaret Anlaşması

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TSK: Türk Silahlı Kuvvetleri

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

RESİMLER LİSTESİ

Resim2.1: Türkiye'nin İsrail ile 2000-2022 arası Ticareti..... 4

ÖNSÖZ

Araştırma döneminin her aşamasında bana verdiği destek ve tavsiyeler için değerli hocam Prof. Dr. Neziha MUSAOĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Tüm eğitim ve öğretim hayatım boyunca yanımda olan annem Hanım ÖZSAN ve babam Serdal ÖZSAN'a teşekkür ederim. Araştırma verilerinin toplanmasında ve süreçte hep yanımda olan Şevval YALÇIN ve Muhammet Furkan KOÇ'a teşekkür ederim. Bu çalışmanın diğer tüm meslektaşlarıma faydalı olmasını diliyorum.

Mustafa ÖZSAN

GİRİŞ

Türk dış politikası ele alındığında İsrail ile ilişkiler bölgesel ve küresel faktörler çerçevesinde önemli yer tutmuştur. İsrail Devleti kurulmadan önce Osmanlı ile Yahudi ilişkilerinin durumu ele alınmış ve İsrail Devleti kurulduktan sonra onu tanıyan ilk Müslüman ülke Türkiye olmuştur. ABD ile İsrail'in yakın ilişki içinde olmasından dolayı Batıya dönük politikalar izleyen Türkiye, ABD ile iyi ilişkiler geliştirebilmek için İsrail'i tanımıştır.

Türkiye'nin Arap ülkelerini karşısına alacak şekilde İsrail'i tanınması ikili ilişkileri geliştirmek için adım attığının göstergesi olmuştur. Ancak bu durum zaman içinde değişmiş ve ikili ilişkiler inişli çıkışlı şekilde devam etmiştir. Arap-İsrail savaşında gerileyen ilişkiler doksanlı yılların ortalarıyla beraber düzelmeye başlamıştır. İki binli yıllarda da ilişkilerde krizler artsa bile ekonomik ilişkiler devam etmiştir.

Çalışmamız AK Parti iktidarı öncesi ve AK Parti dönemi olmak üzere iki dönem olarak ele alınıp incelenmiştir. Osmanlı döneminde Yahudiler ile ilişkiler ve İsrail'in kuruluşuna giden yol, Türkiye'nin İsrail'i tanınması ve 2002 yılına kadar olan süreç AK Parti öncesi, 2002 yılından 2021 yılındaki Surların Muhafızı Operasyonu'na kadar geçen süreç ise AK Parti dönemi olarak nitelendirilmiştir.

Çalışmanın asıl inceleme kısmını 2002 sonrası yani AK Parti dönemi bu dönemdeki krizler, işbirlikleri, krizler sonrasında bile kopmayan ilişkiler ele alınmıştır. 2002 yılında iktidar olan AK Parti, muhafazakâr bir parti idi ve bu durum İsrail ile ilişkilerde sıkıntı yaratabilecek etken olarak görülmüştür. 2007 yılına kadar normal çizgide giden ilişkiler 2008 yılı itibariyle krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Dökme Kurşun operasyonu, Davos krizi, Alçak Koltuk krizi, Mavi Marmara saldırısı, Bulut Sütunu operasyonu, Koruyucu Hat operasyonu, Kudüs'ün İsrail'in başkenti olarak tanınması, Büyük Dönüş yürüyüşü ve Surların Muhafızı operasyonu bu geçen süreçte iki ülke arasındaki krizler olmuştur.

Çalışmamızın amacı AK Parti döneminde Türkiye'nin İsrail politikalarındaki, değişiminde rol oynayan gelişmeleri, ikili ilişkilerde yaşanan krizlerin nedenlerini

ortaya koymak ve ikili ilişkilere siyasi, ekonomik ve askeri boyutlarda yansımaları tahlil etmek olmuştur.

Çalışmamızda şu sorulara cevap aranmıştır: Türkiye ve İsrail arasında siyasi ve ekonomik alanlarda AK Parti iktidarı öncesi ve AK Parti dönemi kurulan ilişkilerin durumu nedir? İki ülke arasında yaşanan siyasi krizlerin, iktisadi alanları etkilememesinin sebepleri nelerdir? İki ülke arasında siyasi kriz çıkarıp ilişkileri kopma noktasına getiren olaylar nelerdir? Filistin sorununun siyasi alanda ikili ilişkilere etkisi ne olmuştur? Dönemin liderlerinin politikalarının ikili ilişkilere etkisi ne olmuştur?

Çalışmanın birinci bölümünde, Türkiye ile İsrail ilişkilerinin tarihsel süreç içindeki değişimi ele alınmıştır. İsrail'in kurulmasından önceki süreç bu süreçte Osmanlı ile Yahudiler arasındaki ilişkiler ve İsrail'in kurulmasından 2002 yılına kadar AK Parti'nin iktidara geldiği süreç ele alınmıştır. Yahudilerin neden bir devlet kurma ihtiyacı içinde olduğu bunun dinsel nedenleri ve İsrail'in nasıl kurulduğu araştırılmıştır. Bağdat Paketi'nin kurulmasında Türkiye'nin etkisi, İsrail'in buna tepkisi ve Süveyş krizinin ikili ilişkilere etkisi incelenmiştir. 67-73 Arap-İsrail savaşlarında Türkiye'nin tarafını neden Araplardan yana belirttiği anlatılmıştır. 1980 ve 1990 yılları arasında dönem dönem bozulan ilişkiler 1990-2001 arasında stratejik ortaklık dönemi incelenmiştir. Bu bölümde tarihsel süreç söz konusu olduğundan çoğunlukla kitap, makale ve daha önce bu konu hakkında yazılan tezler referans alınmış ve kullanılmıştır.

İkinci bölümde AK Parti iktidara geldikten sonra Türk dış politikasının değişimi ve bu değişimin öncülüğünü yapan figürler ele alınmıştır. Ahmet Davutoğlu'nun temellerini attığı stratejik derinlik doktrini ve komşularla sıfır sorun ilkesinin Orta Doğu ile ilişkilerdeki önemi incelenmiştir. Irak ve Suriye savaşlarının ikili ilişkilere etkisi ve 2002-2022 arasındaki ekonomik ve askeri işbirlikleri belirtilmiştir. İlişkilerde yumuşamaya neden olan durumlar bu bölümde anlatılmıştır. Bu bölümde güncel olaylarda yer aldığından kitap, makale ve tezlerin yanında internet kaynaklarından ve online gazete sitelerinden faydalanılmıştır.

Üçüncü bölümde ise AK Parti döneminde yaşanan Türkiye-İsrail krizleri ele alınmıştır. Dökme Kurşun Operasyonu ile başlayan gerginlik Davos krizi ile devam

etmiştir. Bunun ardından yaşanan Alçak Koltuk krizi ve devamında yaşanan Mavi Marmara saldırısıyla ikili ilişkilerde derinleşen sorunlar incelenmiştir. Mavi Marmara sonrası İsrail'in özür dilemesi ve tazminat ödemeyi kabul etmesiyle iki ülke arasında yeniden ilişkilerin canlanacağı düşünülse de İsrail ile Filistin sorununun ikili ilişkilere olumsuz etkisi belirtilmiştir. Özellikle 2017 yılındaki ABD'nin Kudüs kararı ile ilişkiler yeniden gerilmiştir. Bu bölümde de güncel olaylar fazlasıyla yer almış makale, tezler ve kitapların yanında online gazete ve internet sitelerinden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

1.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yahudiler ile İlişkiler

Orta çağı kapatıp Yeni çağı açan tarihin dönüm noktası olan 1453 yılındaki İstanbul'un fethinden sonra Yahudiler İstanbul'a yerleştirilmiştir. Yahudiler İstanbul'a Balkanlardan özellikle Edirne'den ve Anadolu'nun farklı şehirlerden gelmişlerdir. (Gürkaynak, 2003, s. 281) Osmanlının neredeyse bütün döneminde olduğu gibi Fatih Sultan Mehmet döneminde de Yahudiler refah içinde yaşamış bu durumu Osmanlı Devleti sağlamıştır. Bunun en büyük delillerinden biri ise Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden 3 gün sonra yazdığı fermandır. Bu fermanda Fatih fetihde korkan bütün gayrimüslimlere tüm yaşam haklarının aynen devam edeceğini ve dini vecibelerini rahatça yaşayabildiklerini bildirmiştir. (Pekak, 2009, s. 171)

Osmanlı Devleti'nin son dönemi geçmiş yüzyıllara kıyasla Yahudiler için çok kolay geçmemiştir. Bunun sebepleri arasında Osmanlı Devletindeki Batılılaşma Hareketi başlangıcı Yahudi nüfusunun artmasını gösterilebilir. Bu dönemde Yahudileri etkileyen hükümdarlardan biri II.Mahmud olmuştur. II.Mahmud, ziyaretlerinde Yahudi okullarına ve ibadethanelerine maddi yardımda bulunmuştur. Tarihe Vakayi Hayriye olarak geçen yeniçerilerin yok edilmesi olayında Yahudilerin devlette yüksek makam sahibi mültezim Bahor İzak Karmonanın öldürülmesi bir kırılma olarak görülebilir. Bu süreçte Osmanlı Yahudileri için bir diğer önemli tarihi olay ise Balkan savaşlarındaki Osmanlı yenilgisi olmuştur. Balkan savaşında Osmanlı ordusu Yunanlılara mağlup olup Yahudilerin ikinci vatan olarak gördükleri ve çok önemli bir yere sahip olan Selanik'in Osmanlı topraklarından çıkmış olmasıdır.

I. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 yılında tahta geçmiştir. (Çetinsaya, 2016, s. 357) II. Abdulhamid döneminde Yahudilerle ilgili bir önemli husus Yahudi göçleridir. Tarihin her döneminde göç eden Yahudilerin yine bir göç dalgasında Filistin topraklarına gelmek istemelerine Osmanlı Devleti izin vermemiştir. Fakat bu yasağa rağmen 140 Yahudi ailesi Hayfa'dan arazi satın alarak o bölgede köyler oluşturmuştur. (Ocak, 2004, s. 79-85)

II. Meşrutiyet yıllarında Yahudilerle ilişkilerinde II. Meşrutiyetin ilan edilme sürecinden ilan edilmesinden sonraki dönemde dahil olmak üzere Yahudilerin memnun olduğu görülmüştür. İttihat ve Terakkinin çalışmalarının en hareketli şehrinin Yahudilerin yoğunlukla yaşadığı Selanik'te olması da dikkatten kaçmamıştır. II. Meşrutiyet sürecine giden yolda ve süregelen süreçte II. Abdülhamid ile İttihat Terakki cemiyetinin arasında mücadelede Yahudilerin önemli rolü olmuştur. Öyle ki Enver Paşa, "Bundan böyle Bulgar, Yunan, Eflak, Yahudi, Müslüman yoktur. Hepimiz kardeşiz, eşitiz ve Osmanlı olmaktan gururluyuz!" demiştir. (Castellan, 1993, s. 380) İttihat ve Terakkinin liberal iktisat politikası Yahudilerin olumlu tepkisine yol açmıştır. Serbest ticaret politikasının getirdiği gümrük anlaşmaları ticaretin önündeki engelleri kaldırması ve ülkeler arasında ticaret serbest rekabet ortamına uygun hale gelmesi Yahudilerin yararlandığı noktalar olmuştur. (Demir, 2021, s. 194) Tek sebep bu değil ekonomide Müslüman ve Yahudileri ön plana çıkarma fikri de bu noktada etkili olmuştur. (Batmaz ve Özdemir, 2012, s. 75-78)

1.2. İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Siyonizm

Yahudi kimliği dini ve etnik aidiyet temelli bir kimlik olup, İsrail devletinin kuruluş aşamasına kadar olan süreçte gelişmiştir. İsrailoğullarının tarihi Tevrat'a göre MÖ 1750'lerde başlamıştır. Tevrat'ın yaratılışa ait olan ilk kitabı Genesis'e göre Yahudiler, Müslüman ve Hristiyanların ata olarak kabul ettiği Hz. İbrahim'i dini kurucu olarak kabul etmiştir. Tevrat'a göre Hz. İbrahim Urfa'ya göç ettiğinde Tanrı Kenan ülkesini kendisinden sonra geleceklere vaat etmiştir. Buna Arz-ı Mevut

denilmektedir. Bu vaat verilirken emir Filistin topraklarına gitmesiydi. Yahudi inancına göre Tevrat'ta, Tanrı bu vaadi verirken Hz. İbrahim'e şöyle seslenmiştir:

"Bu ülkeyi senin soyuna vereceğim." (Yaratılış, 12:7.)

"Seninle olacak ve seni mübarek kılacağım, çünkü bu toprakların hepsini sana ve soyuna vereceğim. Baban Avram'a etmiş olduğum yeminimi böylece yerine getireceğim... Sırf baban Avram, sesime itaat ederek emanetimi, emirlerimi, hükümlerimi ve kanunlarımı koruduğu için" (Yaratılış, 26:3)

Tevrat'ta bu ve benzeri birçok ayete rastlamak mümkündür. Yahudilerce kutsal kitap olarak kabul edilen Tevrat'a göre bugünkü İsrail toprakları, Hz. İbrahim'e açıkça vaat edilmiştir. Hz. Yakup'un oğullarından olan Hz. Yusuf ve kardeşleri Filistin'den Mısır'a göç etmiş, Hz. Yusuf'un vefatına kadar rahat bir hayat sürseler de vefatından sonra durum İsrailoğullarının aleyhine dönmüş ve netice olarak İsrailoğulları köle olmuştur. (Meral, 2021, s. 61-114) Onları kölelikten kurtaran Hz. Musa Tanrı katında ahitlemiştir. Hz. Musa İsrailoğullarına Tevrat'ı Sina Yarımadası'nda vermiştir. Bu olaya Sina Vahyi denmiştir. (Köksal, 1990, s. 7-117)

Yahudiler, Müslümanlar gibi Hristiyan Avrupa'da yüzyıllar boyunca dışlanmış olup neredeyse hiçbir Avrupa ülkesinde, Hristiyanlarla eşit hak ve siyasi güce sahip olmamışlardır. Ancak 19.yüzyıldaki modernizm ile beraber Avrupa'nın katı Hristiyan kimliği zayıflamış, Yahudilerin üzerindeki hukuki kısıtlamaların nedeni de ortadan kalkmıştır. Baskı altında tutuldukları Avrupa'da bütün çözüm yollarının bittiğini düşünen genç Yahudiler onları vaat edilmiş topraklara götürecek olan modern bir Mesih arayışına girmişlerdir. Bu isim, Theodor Herzl'dir. (Kızıloğlu, 2012, s. 44-47) Yahudi halkının tarihi yurdu olan topraklarına dönüşünü ve Filistin'de bir Yahudi devleti kurmayı amaçlayan Siyonizm fikri ortaya çıkmıştır. Avusturyalı bir Yahudi gazeteci olan Herzl, XIX.yüzyıl sonlarında Yahudilerin asimilasyon ve antisemitizmden kurtularak devam edebilmesi için Yahudilere ait bir ülke ihtiyacının varlığını savunmuştur. İngilizler, bu ülkenin Uganda olmasını savundu ancak Yahudiler Filistin'de karar kıldılar. Buna "Siyonist Hareket" adı verildi. Siyonizm kelimesi, Kudüs'ün yanındaki Siyon Dağı'ndan gelmektedir. Siyon, yurtlarından gönderilmiş Yahudilerin Filistin'e dönme isteğinin ve o kutsal topraklarında Süleyman

tapınağını yeniden inşa etme hayalinin ve Eski Ahit'in ana prensiplerini oluşturmuştur. (Tokgöz, 2017, s. 185-187)

1897'de Basel'de ilk Siyonist kongre toplandı. 200'den fazla delegenin katıldığı bu kongre, Siyonizm'in ana hedefinin Filistin'de Yahudi halkı için hukuken tanınan bir yurt sağlamayı benimsedi. Herzl, 1904'te ölene kadar Siyonizm'e kalıcı bir örgüt yapısı kazandırmış ama Basel programına devlet desteği bulamamıştı. Ancak I. Dünya Savaşı bunun dönüm noktası olacaktı. (Cleveland, 2008, s. 266-269)

Orta Doğu'daki etki alanını güçlendirme planları olan İngiltere ve Fransa için I.Dünya Savaşı, büyük bir fırsata dönüşmüştü. I.Dünya Savaşı'nda, Osmanlı'nın karşısında yer alan İngiltere ve Fransa, Araplara bağımsızlık sözü verip kendi yanına çekmişti. (Yaşar, Özcan ve Kor, 2003, s. 52-53)

Fransa, Orta Doğu'nun paylaşılması için İngiltere ile anlaşıp 16 Mayıs 1916 yılında Sykes-Picot Anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmayla Orta Doğu toprakları, İngiltere ile Fransa arasında bölüşülürken bu taksimde, Filistin için açık bir düzenleme yoktu. Ancak İngiltere, 2 Kasım 1917 yılında Filistin'de Yahudilere bir yurt edinmeyi vaat eden Balfour Deklarasyonunu kaleme almıştır. (Armaoğlu, 1989, s. 31-32)

Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, Siyonizm koruyucusu Rothschild'e gönderdiği mektupta "Majestelerinin hükümeti Yahudilere Filistin'de bir yurt tesisi fikrini hararetle desteklemektedir. Bu maksatla her ne gerekiyorsa yapılacaktır" cümleleriyle İsrail'in kurulmasına İngiltere'nin vereceği desteği ifade etmiştir. (aa.com.tr, 02.11.2018)

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1948 yılına kadar geçecek sürede Siyonizm yayılmış ve birçok alanda atılımlar yapmıştır. 1920 yılında daha sonra, İsrail ordusunun çekirdeğini oluşturacak olan Haganah örgütü kurulmuştu. Bu dönemlerde Haganah'ın yanı sıra Stern gibi örgütler de kurulmuştu. Bu örgütlerin amacı bağımsız bir İsrail kurulması olmuştur. (Boran, 2020, s. 11-12)

I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı arası dönem Yahudilerin devlet kurmaya çalışmalarına ve Arapların buna engel olmaya çalışmasıyla geçmiştir. Bu iki savaş arası dönemde İngiltere, iki tarafın çatışmalarında çaresiz kalmıştır. II. Dünya

Savaşında Yahudiler müttefiklerin yanında yer almıştır ve İngiltere ile uyuşmazlık yaşamışlardır. Bunun sebebi İngiltere'nin Arapları Almanlara bırakmak istememesinden kaynaklıydı. Bahse konu dönemde, Avrupa'da Hitler'in önderliğinde Yahudilere sistematik şekilde soykırım uygulanmıştır. Bu dönemde Filistin topraklarına olan Yahudi göçü de artmıştır. İngiltere, Arapları kaybetmemek için bu göçleri engellemek istemiştir. Yahudiler bundan dolayı İngiltere'ye karşı mesafeli durmuştur. (Gök, 2021, s. 10-11)

Yahudiler II. Dünya Savaşı sonrası için hem silahlı mücadele hem de siyasi mücadele hazırlığına girişimde bulunmuşlardır. 9-11 Mayıs 1942 tarihlerinde New York'ta Biltmore Otelinde yapılan Dünya Siyonist Teşkilatı'nın olağanüstü kongresinde 11 Mayıs 1942 günü Biltmore Programı kabul edildi. Bu programın içeriğini ise Filistin'de Yahudilerin çoğunluğuna dayanan bir Yahudi devletinin kurulması oluşturmuştur. (Armaoğlu, 1989, s. 60-63) Amerika Birleşik Devletleri (ABD) bu programdan sonra Uluslararası Siyonist toplantılarının ana merkezi olmuştur. ABD Başkanı Harry Truman, 1948 seçimine değin Biltmore Programının içeriğini oluşturan Filistin'e sınırsız Yahudi göçünü ve burada bir Yahudi devleti kurulması fikrini desteklemiştir. (Cleveland, 2008, s. 288-290) İngiltere ise 29 Kasım 1947 tarihinde aldığı kararla Filistin'deki kuvvetlerini yavaş yavaş çekmeye başlamıştır. Bundan dolayı Yahudiler kendilerine ayrılan toprakları, İngiltere çekilmeden ele geçirmek istemiştir. Buna karşılık Araplar, Yahudilerin bu tavrına karşı harekete geçti ve Filistin'de Arap-Yahudi çatışmaları başlamıştır. (Armaoğlu, 1989, s. 88-89)

İngiltere'nin çekilmesinin tamamlanmasından bir gün önce 14 Mayıs 1948 tarihinde David Ben Gurion, Tel Aviv'de İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etmiştir. Bu ilanın hemen ardından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve ABD İsrail'i tanımıştır. (Şahin, 2006, s. 5-6) İngiltere ve ABD, Filistin meselesinin, Birleşmiş Milletler (BM) nezdinde çözülmesini istemiştir. 15 Mayıs 1947 yılında BM Filistin Özel Komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. Çoğunluğun teklifi Filistin, Araplar ve Yahudiler arasında taksim edilmesi ve sonrasında iki bağımsız devlet kurulması yönünde olmuştur. Kudüs ise buna göre milletlerarası statüye kavuşturulmalıydı. BM, 27 Kasım 1947 yılında çoğunluğun teklifini kabul etti ve Filistin'in taksimine karar verdi. Yahudiler bunu kabul ederken Araplar, karara karşı

çıktı. BM'nin taksim kararına karşın Arap devletleri 17 Aralık 1947 yılında Kahire'de toplandı. Irak Ürdün, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Suriye ve Lübnan dışişleri bakanları bu toplantıda yer almış ve bu taksim kararını engellemek için savaş kararlalmışlardır. İsrail devleti kurulur kurulmaz Ürdün, Suriye, Mısır, Irak ve Lübnan orduları İsrail'e saldırmaya başladı. Arap-İsrail savaşı bir yıl kadar sürdü. İsrail 75.000 kişilik bir ordusu olmasına rağmen beş Arap devletini ağır yenilgiye uğrattı. Bu durum Araplara, İsrail ile ateşkes sağlamaktan başka çare bırakmadı. İsrail, Filistin topraklarının hemen hemen dörtte üçünü ele geçirdi. Kudüs'ün yarısı İsrail'de diğer yarısı Ürdün'de kaldı. 1965 yılında İsrail, Kudüs'ün kalan yarısını da ele geçirecekti. (Armaoğlu, 2014, s. 247-250)

1948 yılında kurulan İsrail, Arap devletleri tarafından tanınmamıştı. Bu durum 28 Mart 1949 yılında değişmiştir. Bu tarihte Türkiye, İsrail'i tanıyarak meşruiyetini kabul etmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde ortaya çıkan Soğuk Savaş Döneminde yalnızlaşan Türkiye, ABD ile yakınlaşıp Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü'ne (NATO) girebilmek için İsrail'i tanımıştır. Bu kararın sonrasında Türkiye, NATO'ya girse de Müslüman ülkelerden büyük tepkiler almıştır. (Tunç, 2022, s. 136-137)

Türkiye'nin İsrail'i tanımasının ardından iki ülke ilişkileri karşılıklı elçi atamalarıyla sürmüştür. Bu tanımadan sonra iki ülke arasında siyasi, ekonomik, askeri ilişkiler inişli-çıkışlı şekilde devam etmiştir. Bu dalgalanmalara sebep olarak dönemsel sorunlar ve bölgesel olaylar olmuştur. (Erkaya, 2021, s. 152-155)

1.3. Soğuk Savaş Döneminin Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi

İkinci Dünya Savaşının ardından dönemin güçlü devletlerinin tahribata uğraması ABD ve SSCB'nin iki süper güç olarak öne çıkmasına sebep olmuştur. SSCB komünizmi temsil ederken, ABD liberal demokrasiyi temsil ediyordu. (Kantarıcı, 2012, s. 54) Bu dönem ABD ve SSCB gibi iki süper gücün mücadelesiyle taraflar arasında savaşın olmaması ancak kozlarını bölgesel olarak paylaşmaları nedeniyle Soğuk Savaş olarak adlandırılmaktaydı. (Armaoğlu, 2014, s. 251)

Türkiye bu dönemde SSCB ile ilişkilerde sorunlar yaşamaktaydı. Nitekim 1945 yılında SSCB Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşmasını iptal etmiştir.

Bu durum Türkiye'yi ABD ve İngiltere ile ilişkilerde daha uzlaşmacı hale getirmiştir. 1949 yılında SSCB atom silahını geliştirip kullanıma hazır hale getirdiğini deklare edince

Türkiye güvenliğini sağlamak için çok uluslu güvenlik teşkilatlarına katılmayı öncelik görmeye başlamıştır. Bu durumdan endişe eden bir diğer ilke olan ABD ise Türkiye de üs kurup SSCB askeri alanda caydırmak istemiştir. Bunun karşılığında Türkiye NATO'ya katılma talebinde bulunmuş ve 18 Şubat 1952 yılında üyeliği onaylanmıştır. (Aydın, 2020, s. 139-140)

1.3.1. Bağdat Paktının Kurulmasında Türkiye'nin Rolü ve İsrail'in Tepkisi

Bağdat Paktının ilk adımını ABD dışişleri bakanı John Foster Dulles atmıştır. 1953 yılında Orta Doğu ülkelerini ziyaret edip planladığı ittifakı sistemini anlatan Dulles, İngiltere ve Mısır arasındaki Süveyş Krizi nedeniyle kurmak istediği Kuzey Seddi planını uygulayamamıştır. (Şahin, 2016, s. 8-9) Türkiye bölgesel ittifakın sağlanacağı bir paktın kurulmasını çok istemiştir. Bu doğrultuda İsrail'e dolaylı da olsa yer verilmeyeceği ve işbirliği yapılmayacağı garantisi verilmiştir. Kısa bir süre sonra Irak ile Türkiye 24 Şubat 1955 yılında Bağdat Paktı adlı ittifak anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre iki devlet birbirlerinin içişlerine karışmayıp sorunlarını barış içinde çözeceklerdi. ABD ve İngiltere de bu paktı olumlu karşılamıştır. İngiltere, Pakistan ve son olarak İran 3 Kasım 1955 tarihinde pakta katıldı ve pakt son halini almıştır. (Sırım, 2019, s. 358)

Türkiye'nin herhangi bir İsrail saldırısı durumunda Arapların yanında olacağını söyleyen dönemin Türkiye başbakanı Adnan Menderes İsrail'i tedirgin etmişti. İsrail ABD ile müzakerelerde bulunup paktın iptal edilmesini talep etmiştir. Bunun akabinde ABD ve İngiltere Türkiye'den İsrail'in kuşkularını gidermesini istedi. Türkiye başbakanı Menderes buna sıcak baktı ancak İsrail bundan tatmin olmamıştır. İsrail, Mart 1955 yılında Türkiye'ye bir nota verdi. İsrail bu notada Türkiye'den kendilerine yönelik politikalarda değişiklik olmadığını açıkça belirtmesini istemiştir. Türkiye bu politikalarda değişiklik olmadığını söylemekle yetindi. Bağdat Paktı nedeniyle

ilişkilerde yaşanan soğukluk 1956 yılında Süveyş Kriziyle devam edecektir. (Kan, 2019, s. 182-183)

1.3.2 Süveyş Krizi'nin Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi

1952 Hür Subaylar Darbesinden sonra Mısır'da yönetim şekli değişikliği yaşandı ve Monarşiden Cumhuriyete geçilmiştir. Bu yeni rejimin Mısır halkı arasında itibarını artırarak girişim planı Assuan'dan Nil üzerinde ikinci bir baraj yapma fikri olmuştur. Ancak maliyet yüksek olunca dış yardım aranmaya başlanmıştır. 1955'in sonlarına gelirken Dünya Bankası kredi paketini kabul etmiştir. Ancak içerisine ABD ve İngiltere'nin katılmasını istemiştir. Mısır Cumhurbaşkanı Nasır bu iki ülkeyle arasındaki sorunlar yüzünden bu kararı düşünmek istemiştir. Nasır bunu düşünerek ABD hükümeti 1956 Temmuz'unda aniden kredi teklifini geri çekmiştir. (Cleveland, 2008, s. 343-345)

Bunun üzerine Nasır, Süveyş kanalını millileştirme kararı almıştır ve Cezayirli direnişçileri Fransa'ya yönelik kışkırtmıştır. İngiltere, Fransa ve İsrail bu duruma karşı gizli bir ittifak yapmıştır. (Çiftçi, 2023, s. 36) Süveyş Kanalının millileştirme kararından sonra İngiltere ve Fransa sorununu çözmek için diplomatik yolları denemişti. Ancak Mısır Cumhurbaşkanı Nasır tüm bu yollara kapalıydı. Sorunu diplomasiyle çözemeyeceğini anlayan İngiltere ve Fransa güç yoluyla çözmeye istemiştir. İngiltere, Fransa ve İsrail arasında yukarıda bahsettiğimiz gizli ittifak planı uygulanmıştır. Buna göre İsrail Mısır'a saldırarak İngiltere ve Fransa'da kanalın denetimini geri almak amacıyla buraya müdahale edeceklerdi. (Kan, 2019, s. 183-184)

SSCB, ABD'den müttefiklerine savaşı bitirmesini istemiş bitirmez ise III.Dünya Savaşına gidebileceğini ifade etmiştir. ABD 'de müttefiklerini ikna edip bölgeden geri çekirmiştir ve bölgeye BM Kuvvetleri yerleştirilmiştir. (Boran, 2020, s. 16-17) Bu krizin Türkiye'yi ilgilendiren yanı Mısırın Türkiye'nin İsrail ile yakın olduğunu deklare etmesiydi. Türkiye, Süveyş krizinde Batı ve Araplar arasında denge siyaseti izlemiştir. (Şahin, 2016, s. 13-14)

Türkiye Mısır'ın Süveyş kanalını ulusallaştırma kararından sonra İngiltere ile birlikte kınayan ülkelerden biriydi. Türkiye bunu "komünist oyunu" olarak açıklayıp Nasır ulusçuluğunun kullanıldığını düşünen ülkelerden biri olmuştur. Bağdat Paktının

devamı için Irak ve Pakistan Türkiye'den İsrail ile ilişkilerini kesmesini istemiştir. Türkiye Büyükelçilerini geri çekme kararı almıştır. (Serbest, 2016, s. 706-707)

Süveyş Krizi ve Bağdat Paktı gibi olayların olduğu bu dönemde Türkiye-İsrail açısından başka önemi iki ülke arasında filizlenmeye başlayan ekonomik ilişkilerdir. İsrail yeni kurulduğu için, tarımsal ve hayvancılık alanında birçok ürünü Türkiye'den ithal etmiştir. 1950'lerin ortalarından sonra İsrail'in tarım politikalarının artmasıyla dış ticaret hacminin Türkiye'nin dezavantajına olmaya başlamıştır. (Boran, 2020, s. 16-17)

1.4. 67-73 Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye'nin Tutumu

1966 yılının haziran ayında başlayan Suriye ile İsrail gerginliği Suriye, Mısır ve Ürdün'ün kendi aralarında yaptığı anlaşmalar, bir yandan Filistin'in gerilla faaliyetlerine desteği, İsrail'i askeri bir harekât yapma mecburiyetinde hissettirmiştir. İsrail'in savaşa girme sebebi ise Mısır'ın Tiran boğazını kapatması ve tampon bölgesini yok etmesidir. İsrail 5 Haziran 1967 yılında Mısır Ürdün ve Suriye'nin hava kuvvetlerini 6 gün içinde etkisiz hale getirip ağır yenilgiye uğratmıştır. Bunun sonucunda İsrail artık Gazze şeridi, Batı Şeria, Doğu Kudüs, Suriye'nin Golan Tepeleri Mısırın Sina Yarımadasını işgal etmiştir. Fakat bu mutlak zafer İsrail'in bir anda topraklarını büyütse de aynı zamanda bu coğrafyalarda yaşayan 1,5 milyon nüfusunda sorumluluğunu sırtına yüklemiştir. Bu sorun yönetimin askere devredilmesiyle çözülmeye çalışılmıştır. (Kemiksiz, 2018, s. 135-136)

Bu savaşın sonucunda BM Güvenlik Konseyinin 242 sayılı kararı İsrail'in elde ettiği topraklardan çekilmesini, savaşın taraf ülkelerinin “güvenlikli ve tanınmış sınırları” içinde kalmasını kabul ediyordu. Bu karara sadece Suriye karşı çıkmıştır. Bununla beraber asıl anlaşmazlık İsrail'in elde ettiği topraklardan nasıl çekileceği konusu olmuştur. Bu sorun uzun yıllar sürmüştür. Filistin tarafında ise 1964 yılında kurulan Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) lideri Yaser Arafat Filistin halkının devlet kurma isteğinin yok sayılması bu konunun basite indirildiği düşüncesiyle BM kararını reddetmiştir. Arap tarafına bakıldığında Ürdün en zararlı çıkan taraf olmuştur fakat Mısır tarafında da “karizmatik lider” Nasır prestij kaybetmiş, istifa etmek istemiş fakat kabul görmemiştir. (Gelen, 2019, s. 81-82)

Türkiye savaşın başladığı yıl 1.Demirel hükümeti yönetimindeydi. Hükümet açıkça Arap devletlerinin tarafında saf tutmuştur. Bu açık desteğini savaş esnasında ABD ‘nin İsrail’e destek amacıyla İncirlik Üssünü kullanmaya izin vermeyeceğini bildirerek göstermiştir. Ayrıca Türkiye geçmişten bu yana dini ve tarihi bir hassasiyet ile üzerinde durduğu Kudüs meselesi sebebiyle de tarafını açık bir şekilde belirtmek durumunda kalmıştır. Bunu BM Genel Kurul toplantısında beyan etmiştir. Türkiye’nin savaş boyu bu tutumu 1960’lı yılların başından beri zayıflamaya yüz tutmuş Batı ile ilişkileri iyice kopma noktasına getirmiş Araplarla ilişkileri güçlendirmiştir. Bu yaklaşım ilerleyen süreçte de devam etmiştir. (Boran, 2020, s. 30)

6 Ekim 1973 tarihinde Mısır ve Suriye İsrail’e karşı taarruza geçmiştir. Bu tarih aynı zamanda İsrail’in Yom Kippur adını verdiği dini bayramı ve Müslümanların Ramazan ayına denk gelmesiyle de tarihi bir anlam taşımaktadır. Suriye’nin temel hedefi kaybettiği toprakları geri almak Mısırın hedefi ise bütün kuvvetleriyle Süveyş kanalının doğusuna ilerlemek olmuştur. İki ülkenin de ortak hedefi İsrail’i yok etmek değil 1967 yılında işgal edilen toprakları geri kazanmaktır. Savaş Suriye ve Mısırın ani harekatiyle başlasa da genişleyip havadan, karadan ve denizden devam etmiştir. (Atmaca, 2008, s. 87-91)

Savaş Mısır ve Suriye'nin İsrail'e ağır kayıplar vermesiyle başlamıştı fakat 4 gün sonra İsrail durumu lehine çevirmeyi başarmıştır. 17 Ekim tarihinde Suriye ve İsrail arasındaki çatışmaların durması neticesinde İsrail birliklerini Sina bölgesine aktarmıştır. Savaş bütün taraflar için ağır kayıplarla devam etmiştir. Bu ağır kayıplar sonunda 22 Ekim tarihinde çatışmalar durmuş 25 Ekim 1973 tarihinde ise BM’nin 340 sayılı kararı ile savaş sona ermiştir. (Balcı, 2015, s. 83)

Türkiye 1967 yılındaki savaşta olduğu gibi bu savaşta da Araplardan yana tavır koymuştur. Birleşmiş Milletlerin “kuvvet yoluyla toprak kazanılmayacağını” bildiren 338 sayılı kararını desteklemiştir. Savaştan sonra Türkiye FKÖ’nün BM Kuruluna davetini onayladığı gibi FKÖ’yü Filistin’in tek temsilcisi olarak tanımıştır. Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü’nün (OPEC) savaşta İsrail’i destekleyen ülkelere petrol ambargosu uygulayacağını ilan etmiştir. Bu karar 1973 yılında petrol krizine yol açmıştır. Bu savaşta ve sonrasında da Araplara olan bu açık destek Türkiye’nin 1974 yılında düzenlediği Kıbrıs Harekâtı sebebiyle yaşanan ekonomik sıkıntıda bu ambargodan etkilenmemesini sağlamak olarak değerlendirilebilir. Ayrıca devam eden

süreçte Türkiye FKÖ'nün Ankara da ofis açmasına dahi izin vermiştir Tüm bu gelişmelerle birlikte Türkiye ile İsrail ilişkileri gerilemiş, gerilmiş hatta kopma noktasına gelmiş olsa da iki taraf da bu ilişkiyi tamamen bitirmemiştir. (Sariaslan, 2019, s. 11-13)

1.5. 1980'li Yıllarda İkili İlişkiler

29 Temmuz 1980 yılında İsrail Doğu Kudüs'ün tamamını ilhak ederek başkent ilan etmiştir. Bu olay gerileyen Türkiye-İsrail ilişkilerinin toparlanmasına izin vermemiştir. BM Güvenlik Konseyinin 476 ve 478 sayılı kararlarıyla hükümsüz bir eylem olarak nitelendirilmiştir. Bu kararı destekleyen Türkiye tepkisini Kudüs başkonsoloslüğünü kapatarak ve Tel Aviv maslahatgüzarlığını ikinci kâtip düzeyine indirerek ortaya koymuştur. (Eminoğlu, 2016, s. 89-106)

Bu tutumun nedeni olarak Türkiye'nin bu yıllar içinde yaşadığı ekonomik buhran olduğu görüşü de hâkim olmuştur. Bu yıllarda Suudi Arabistan'ın Türkiye'ye 250 Milyon dolar kredi vermesi bu fikri güçlendirmektedir. (Abadi, 1995, s. 1-16) Türkiye ise iç siyasetinde tarihi bir dönem yaşamaktaydı. 12 Eylül 1980 tarihli askeri darbe ile Türk ordusu yönetime el koymuştur. Bu askeri darbeyi Batı kabul edilemez bulmuştur. Kenan Evren, Türkiye Cumhurbaşkanı olarak Arap ülkelerine yaptığı ziyaretlerde İsrail'in izlediği politikayı sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu eleştiri sadece İsrail'in değil ABD'nin de tepkisini çekmiş Türkiye'ye bu konuda nota verilmiştir. (Yılmaz, 1999, s. 14)

Bu uyarı ile Türkiye'nin İsrail'e tutumunu değiştirdiğini gözükmemektedir. Türkiye, İsrail'in 1982'de Golan Tepelerini ilhak kararına yeterince tepki vermemiş aynı dönemlerde Birleşmiş Milletlerin Kudüs konusunda İsrail'e tepkisine de çekimser kalmıştır. Bu aşamadan sonra ikili ilişkilerde yumuşama dönemi yaşanmaya başlanmış ve asıl işbirliği istihbarat alanında olmuştur. Bu işbirliği İsrail'in 6 Şubat 1982 tarihinde Lübnan'ın işgali sırasında Türkiye'ye Ermenistan'ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu (ASALA) ve Ermeni Soykırımını Adalet Komandoları (JCGA) terör örgütlerinin yok edilmesinde yardımlaşma içinde olmuştur. Yurt dışındaki Türk bürokratlarını katleden bu örgütlere karşı yapılan bu işbirliği işe yarayan JCGA lideri

Agop Ahçıyan'ın da bulunduğu çok sayıda terörist öldürülmüştür. (Küçük, 2021, s. 49-53)

Berber hareket etmenin de etkisiyle yumuşayan ilişkilerde Türkiye Arap ülkeleriyle yakın temasını devam ettirmek istemekle birlikte İsrail ile de ilişkilerini belli bir seviyeye çekmek niyetinde olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti için 1983 yılında Turgut Özal dönemi başlamıştır. Bu bağlamda İsrail ile de ilişkileri geliştirmeye çalışan dönemin Başbakanı Özal ekonomik ve turizm noktasında işbirliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır. En belirgin adım Ekrem Güvendiren 'in Tel Aviv maslahatgüzarı olarak atanması olmuştur. Fakat Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkisindeki önemli sınavlarından biri olan Filistin meselesinde Özal'ın iki tarafa da eşit mesafede olma tutumu olmuştur. Bu duruma örnek vermek gerekirse 1988 yılında Filistin Ulusal Konseyi Cezayir'de Filistin'in bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye Filistin'i tanıyan ilk ülkelerden olmuştur fakat temsil seviyesinde değişiklik yapmamıştır. Bu tavır tarihte bu konuya en iyi örneklerden biri olarak değerlendirebiliriz. Aynı zamanda Türkiye BM'de İsrail'in kalması lehine oy vermiştir. (Küçük, 2023, s. 306-308) Türkiye İsrail ile ilişkilerini toparlamaya çalışmak İsrail'in Orta Doğu ve özellikle Filistin meselesindeki tutumu buna daima engel olmaktadır. Son olarak Özal'ın bu konuda izlemek istediği tutumu Türkiye bölgede herhangi bir tarafın yanında değildir. Problemlerin çözümü için kendisine imkân verilirse, fırsat gelirse herhangi bir yere angaje olmadığı için, çözebilecek pozisyonunu muhafaza edecektir sözlerinden anlamak mümkündür. (Özal, 1987) Ekonomik olarak zor süreçten geçen Türkiye'nin Özal'ın Türkiye'yi her anlamda Amerika'ya benzetme çalışmaları ile Batı ile bağıni kesmesini engellemiş fakat Arap ülkeleriyle de bağıni devam ettirmiştir.

1.6. 1990-2002 Arasında İkili İlişkiler

Soğuk savaşın bitişiyle Türkiye-İsrail ilişkilerinde pozitif anlamda gelişmeler yaşanmıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye'nin İsrail ile ortak menfaatleri Arap ülkelerine ağır basmıştır. Bu doğrultuda 10 Aralık 1991 tarihinde Türkiye İsrail ve Filistin'in Ankara temsilciliklerini büyükelçilik seviyesine çıkarmıştır. Körfez savaşından sonra Arapların güç kaybı ve Türkiye'ye baskı gücünün azalması Türkiye'nin İsrail'e karşı tutum değişikliklerinin nedenlerinden biri olmuştur. (Bengio, 2009, s. 120-121)

1990'lı yıllarda Madrid Konferansı ve Oslo Antlaşmaları İsrail-Filistin sorunun çözüme kavuşturulabileceğine olan inancı artırmıştır. Bu durum Türkiye-İsrail ilişkilerine olumlu yansımıştır. Yukarıda bahsettiğimiz ilişkilerdeki olumlu gelişmeleri beş başlık altında toplayacak olursak, bunlardan birincisi konferanslar sonucu oluşan diyalog süreci ve barış havası, Türkiye'nin iki tarafla da ilişkilerini güçlendirmiştir. İkincisi Özal döneminde ABD'ye yakınlaşma politikası kapsamında İsrail ile dirsek teması sağlanmıştır. Üçüncüsü Suriye, Irak ve İran'ın PKK eylemlerini desteklemesi, Türkiye-Suriye arasında su sorunu gibi durumlar Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Dördüncüsü Refah Partisi'nin yükselişi ve İslamcı yükselişinin karşısındaki grubun Türkiye'nin hedefinin batılılaşma olmasını savunmuştur. Bu sebeple İsrail ile üst düzey ilişki içinde olunmasını istemiştir. Beşincisi ise Yeni Dünya Düzeninde ABD'nin bölgede Türkiye İsrail arasında ilişkilerin artmasını teşvik etme çabasıydı. (Güven, 2020, s. 54-56)

Madrid Konferansıyla, Orta Doğu'daki çarpışmaların ve uyuşmazlıkların düzelebileceğine olan inanç artmıştır. Bu konferans köklü bir değişimi getirmese bile Türkiye'nin İsrail ile görüşmelerini meşrulaştıracaktır. Yani Filistin-İsrail barış dönemi ile İsrail-Türkiye ilişkilerindeki olumlu gelişmeler birbiriyle bağıntılı olmuştur. (Yılmaz, 2004, s. 294-296)

Madrid Konferansından sonuç alınamamasının ardından Oslo'da FKÖ lideri Yaser Arafat ile İsrail Başbakanı İzok Rabin bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre FKÖ İsrail'i devlet olarak tanıyıp intifadayı bitirdiğini açıklamıştır. İsrail, Filistin'in yasal temsilcisi olarak FKÖ'yü göreceğ Orta Doğu Barış Konferansı'nda bu örgütle masaya oturacağını açıklamıştır. İlkeler Deklarasyonu da denen bu anlaşma 13 Ekim 1993 tarihinde yürürlüğe konmuştur. (Arı, 2007, s. 687-783)

Bu anlaşmadan sonra 1993 yılının Kasım ayında dönemin Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail'e ilk ziyareti gerçekleştirmiştir. 1997 yılında Nobel Barış Ödülü törenine katılan dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Tansu Çiller ödülün verildiği kişiler olan Filistinli lider Yaser Arafat, İsrail Başbakanı İzok Robin ve İsrail Dışişleri Bakanı Simon Perez ile görüşmüştür. Bu barış sürecinde Ürdün ve İsrail 26 Ekim 1994 yılında barış antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmadan 9 gün sonra başbakan düzeyinde ilk kez Tansu Çiller İsrail'e gitmiştir. Türkiye ve Ürdün İsrail'le

gizli stratejik işbirliği içindeydi, ancak bu tarihte tam diplomatik ilişki kurabilmiştir. (Bengio, 2009, s. 122-123)

Bu dönemdeki görüşmelerin fazlalığı ve laik sistemi korumak ana prensibi olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) tutumu 1996 yılında yapılacak antlaşmaların temelini oluşturmuştur. 23 Şubat 1996'da Askeri Eğitim İş Birliği ve 1996 Ağustos ayında Savunma Sanayi İş birliği Antlaşmalarını imzalanmıştır. (Gök, 2021, s. 39-40)

Bu anlaşmalar yapılırken Türkiye'de 1990'lı yılların başında Necmettin Erbakan'ın lideri olduğu Refah Partisi muhalefetteydi. Yahudi karşıtı, Siyonizm karşıtı, İsrail karşıtı politika çizen Refah Partisi İslamcı bir çizgide olmuştur. (Gök, 2021, s. 40)

Refah Partisinin yükselen gücü orduyu rahatsız etmiştir. 1995 Aralık seçimlerinde ilk kez İslamcı bir parti merkez ve sağıdaki partilerden fazla oy alınca, laik devletin koruyucusu ordu bunu bir meydan okuma olarak görmüştür. (Bengio, 2009, s. 129-130) Necmettin Erbakan etkisiyle İsrail'e karşı büyüyen cephe varken diğer tarafta İsrail ile yakın ilişkilerde olan ordu vardır. Bu durum hükümet ile orduyu karşı karşıya getirmiştir. O dönemin Genelkurmay başkanı İsrail ziyaretinden bir gün sonra 28 Şubat post modern darbesinin olması, İsrail'in darbenin merkezinde olabileceğini düşündürmüştür. (Koğ, 2021, s. 221-222)

Bu olaylar yaşanırken akabinde 90'lı yılların başında iç politikada güçlenen Kürdistan İşçi Partisi (PKK) kaygı uyandırmıştır. PKK'ya Suriye, Irak, İran ve FKÖ'nün destek vermesi Türkiye'yi endişelendirmiştir. (Topçu, 2023, s. 88)

Türk ordusu, İsrail'in savunma sanayisiyle ortak proje ve programlar yapmak istemektedir. Suriye'nin PKK'ya desteğini artırması İslamcılığın Türkiye'de yayılması gibi durumların oluşması İsrail'i doğal müttefik haline getirmiştir. (Cumhuriyet, 6 Nisan 1996) Bu dönemde İsrail'in Suriye sınırındaki askerlerini azaltması Türkiye-İsrail ilişkisini durgunlaştırmıştır. Ancak 1999 Marmara depreminde ilk yardım eden ülkelerden İsrail'in olması ilişkileri canlandırmıştır. (Yılmaz, 2010, s. 56-66)

1994'e kadar sorunlu olan ilişkileri düzeltmeye çalışan Türkiye ve İsrail, bu yıldan itibaren askeri alanda ilişkilere başlamıştır. PKK'nın güçlenmesi, sınır

komşuları ile ilgili sorunlar Türkiye'yi İsrail ile askeri ilişkilere zorlamıştır. Arap devletlerinin arasında olan İsrail'de bölgede önemli yere sahip olan Türkiye ile askeri ilişkilere başlamak istemiştir. (Akçay ve Anlı, 2013, s. 159-160)

Askeri alanda ilk gelişme 1994 yılında imzalanan güvenlik alanında üçüncü kişilerle bilgilerin paylaşılmasını önleyecek Güvenlik ve Gizlilik Antlaşmasıydı. 23 Şubat 1996 yılında imzalanan Askeri Eğitim İş Birliği Antlaşmasıyla (AEİA), Türkiye hava sahasını eğitim amaçlı İsrail'e açmış, harp akademi öğrencileri arasında değişim yapılmıştır. (Gök, 2021, s. 44)

AEİA'dan sonra hızlanan görüşmeler 14 Mart 1996 Serbest Ticaret Anlaşması (STA) ve 28 Ağustos 1996 Savunma Sanayi İş Birliği Anlaşması (SSİA) ile devam etmiştir. SSİA ile F4 ve F5 savaş uçaklarını modernizasyonu STA ile ise Türkiye ve İsrail'in arasındaki ticaret hacmini 1 milyar Amerikan Doları üzerine çıkarmak istemiştir. (Boran, 2020, s. 33-34)

Bir diğer anlaşma Popeye 1 ve Popeye 2 havadan karaya füzelerinin ortak üretimi ile ilgili antlaşmaydı. Popeye 1, 150 milyon değerindeydi ve 1996 yılında imzalanmıştı. Popeye 2 ise 200 milyon değerindeydi ve 1997 Ağustos'unda imzalanmıştır. (Bengio, 2009, s. 167-168)

İki ülkenin askeri ilişkilerinde 1998 yılında ele alınan başlıkları ortak tatbikat İsrail'in sınır güvenliğini koruma çabaları, ortak hava savunma füzelerini üretimi olmuştur.

Askeri ilişkilerle beraber 1990'lı yıllarda iki ülke ilişkileri daha çok ekonomik alanda şekillenmiştir. Bu yıllarda ülkelerin en büyük gelir kaynağı olan turizm üzerinden şekillenen ilişkilerin neticesinde iki devlet arasında turizm işbirliği anlaşması imzalanmıştır. (Koğ, 2021, s. 234-235)

İki ülke 1996 yılında imzaladığı ve 1997 yılında yürürlüğe giren STA ile ekonomik ilişkileri geliştirmiştir. Bu antlaşmanın yanında çifte vergilendirmelerin önlenmesi yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması ekonomik, ticari, teknolojik ve bilimsel işbirliği anlaşması bulunmuştur. (Bengio, 2009, s. 178)

STA'dan sonra, yaklaşık 200 ürünün gümrük vergisi kaldırılmıştır. Bu sayede Türkiye ve İsrail'in ithalat ve ihracat artışında ciddi yükselmeler olmuştur. Anlaşmalardan önce 448 milyon dolar olan ticaret hacmi, anlaşmalardan sonra 658 milyon dolara çıkmıştır. 2000 yılında ise bu rakam 2 milyar dolara kadar yükselmiştir. (Yılmaz, 2001, s. 88-89)

İsrail'in tarım teknolojilerinde dünyanın ileri gelen ülkelerinden biri olması iki ülkenin ilişkilerini geliştiren etkenlerden biri olmuştur. Tarımsal alandaki ilişkiler Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ile başlamıştır. Türk uzmanların İsrail'de eğitim alacağı Tarımsal Alanda İş birliği Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. (Boran, 2020, s. 35-36)

İKİNCİ BÖLÜM

ADALET ve KALKINMA PARTİSİ (AKP) DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ

2002 yılında iktidara gelen AKP, İsrail ve Orta Doğu ülkeleri ile ilişkileri düzeltmeye yönelik politikalar belirlemiştir. Refah Partisi kökenli kuruculara sahip olan AKP'nin bu tavrı 2006 yılına kadar karşılıklı ziyaretler ile normalleşerek devam etmiştir. AKP döneminde Türkiye'nin dış politikası istikrarlı Orta Doğu ve komşularla sıfır sorun olmuştur ve Arap Baharı'na kadar bu politikalar başarılı olmuştur. Irak ve Suriye savaşlarında arabulucu olan Türkiye, İsrail'in haber vermeden Gazze'ye saldırmasını kendisine saygısızlık olarak görmüştür ve bu saldırıyı kınayınca ilişkilerde bozulma olmuştur. Davos, Alçak Koltuk Krizi ve Mavi Marmara saldırısıyla artarak devam eden krizler İsrail'in özür dileyip, tazminat ödemesiyle yumuşamaya başlamıştır. 2021 yılında karşılıklı büyükelçilerin atanmasıyla ilişkiler normalleşmeye doğru gitmiştir. İlişkilerde krizler olsa bile AKP döneminde İsrail ile ekonomik ve askeri ilişkiler bu krizlerden bağımsız olarak devam etmiştir.

2.1. AKP Dönemi Türk Dış Politikası

2002 yılında iktidara gelen AKP'de, sırasıyla Yaşar Yakış, Abdullah Gül, Ali Babacan, Ahmet Davutoğlu, Feridun Hadi Sinirlioğlu, Mevlüt Çavuşoğlu isimleri Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Bu isimler, dönemsel faktörler ve aktörler 2002-2022 arasında Türk Dış Politikasının temellerini oluşturmuştur. (Eren, 2021, s. 13-14)

AKP kendisine Refah Partisinden miras kalan iki temel özelliğe sahiptir. Bunlardan ilki olan 'Ulusalcı/İttihatçı olmama özelliği' AKP'nin günün şartlarına ayak uyduramayan jakoben düzene karşı olmasıdır. AKP bu karşıtığa rağmen Refah Partisinin düştüğü duruma düşmemek için ABD ile iyi ilişkiler içinde olmak istemiştir ve bunun için pragmatik ve liberal açılımlara karşı olmamıştır. İkinci özellik ise 'Kasaba kökeni' adı altında açıklanacak olursa dünyanın her yerinde kasaba gibi yerler tutucu düşüncelere sahip olanlar ile ilişkilendirilmiştir. Bu Türkiye'de muhafazakâr,

milliyetçi ve gelenekçi ortam doğurmuştur. Bu köken güçlü konuma ulaşan lider Recep Tayyip Erdoğan'a mutlak itaat durumunu ortaya çıkarmıştır. AKP dönemine kadar süregelen dış politika çizgisi Batıcılık ve statükoculuk, AKP döneminde de Batıcılık, ABD ile iyi ilişkiler kapsamında devam ederken, statükoculuk açısından ise 90'larda başlayan bir değişikliğin iyiden sivrildiği gözükmiştir. (Oran, 2021, s. 132-134)

AKP iktidar dönemini kendi içinde bölümlere ayıracak olursak 2002-2009 arasını 'İdealizm/Liberalizm İnşası' olarak adlandırabilir. 11 Eylül 2001 tarihli ABD'ye karşı yapılan terör saldırısının akabinde iktidara gelen AKP, bu uluslararası terör sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Türkiye bu dönemde üslerini ABD'ye açtığını ve lojistik destek vereceğini belirtmiştir. 2001 Ekonomik krizin etkisi devam ederken Türkiye, ABD'nin üs ve lojistik taleplerini reddedememiştir. (Oran, 2021, s. 144-145) AKP iktidarıyla birlikte Avrupa Birliği (AB) ile müzakereler ivme kazanmış 2002-2005 arası bu pozitif hava etkisi altında geçmiştir. 2004 yılında AB Komisyonu Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini yeterli şekilde karşıladığını belirtmiştir. Bu raporun devamında Türkiye ile Konsey'in katılım müzakerelerine başlamasını tavsiye etmiştir. Komisyon, demokratik ve ekonomik olarak istikrar sürecine girecek Türkiye'nin Avrupa için pozitif etki edeceğini düşünmüştür. (Sönmezoğlu, Baklacioğlu ve Terzi, 2012, s. 423) Fakat bu pozitif hava 2005 yılında Almanya'da Merkel 2007 yılında Fransa'da Sarkozy iktidara geldikten sonra Türkiye ile AB arasında tam üyelik müzakereleri sürecinin başlaması beklenirken tıkanmış ve yerini olumsuz havaya bırakmıştır. (İnat, Aslan ve Duran, 2017 s. 10-11)

2005 yılında Türkiye, Afrika Birliği nezdinde gözlemci ülke statüsü kazanmıştır. Afrika Birliği 2008 yılında ise ilişki boyutunu ilerleterek Türkiye'yi stratejik ortak olarak kabul etmiştir. (Eren, 2021, s. 15) AKP, Kıbrıs için çözüm istemiş 2004 Annan Referandumunu sonunda bu durum gündemden kalkmıştır ve akabinde dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 'Denktaşlaşmakla' anılmaya başlamıştır. (Balcı, 2017, s. 297-298)

Dönemin başında yaşanan bir diğer gelişme İran Nükleer Müzakereleridir. 11 Eylül 2001 terör saldırılarının ardından ABD, bu saldırıda etken olduğunu düşündüğü ve kendi varlıklarını tehdit ettiğini gördüğü İran, Irak ve Kuzey Kore'yi, Şer Ekseni olarak ifade etmiştir. ABD'nin bu tanımlamasından yaklaşık 6 ay sonra İran muhaliflerinden Alirıza Jafarzadeh yaptığı açıklamayla Natanz'da Uranyum

zenginleştirme ve Arak'ta ağır su ürettiğini söylemiştir. Bundan dolayı ABD, İran'ı gizli nükleer silah yapmakla suçlamıştır. (Jane, 2017, s. 274) 2003 yılından sonra bu durum uluslararası bir sorun haline gelince ABD, İran'ı askeri güç ve yaptırımlar seçenekleriyle gözdağı vermiştir. Türkiye sorunun büyümemesi için Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun talebiyle arabulucu olmuştur. (Gürzel ve Ersoy, 2012, s. 3-4) Bu yukarıda bahsettiğimiz dönemdeki yaşanan gelişmeler AKP döneminin ilk yıllarının liberal anlayışla geçtiğinin göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

İlk kısımda bölümlere ayırarak belirtilen politika değişikliklerinin ikinci kısmını 2009-2014 yılları arasında liberal politikalarından uzaklaşma olarak adlandırılabilir. Bahsedilen aralıklarda, Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Ahmet Davutoğlu, Egemen Bağış dış politikada karar verici aktörlerdir.

21.yy'da ülkeler bilim, spor, kültür, eğitim ve turizm gibi alanlarda yumuşak güç faktörüyle kamuoyunda kendine yönelik tutum değişikliğini sağlamak istemiştir. Türkiye ise bu kamu diplomasisini dış politika açısından, merkez ülke olma hedefi AB'ye yönelik uyarılar yönünde kullanmıştır. Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü (KDK) VE TRT World gibi kamuoyu oluşturma araçları bu dönemde kurulmuştur. (Göksu, 2023, s. 850-856) Bu dönemin en önemli ilkelerinden biri ise Ahmet Davutoğlu'nun kavramsallaştırdığı 'Komşularla Sıfır Sorun' ilkesi olmuştur. Bu ilke kullanılarak Türkiye'nin global meselelere dahil olmak istemesi, bölgenin güç odağı olmak ve nüfuzunu artırması amaçlanmıştır. 2007 yılındaki Suriye ile başlatılan açılım süreci ve 2009 yılındaki Ermenistan açılımı bu ilkenin somut olarak uygulandığı süreçler olmuştur. Barzani ve Talabani gibi Kürt liderler Türkiye'ye davet edilip ikili görüşmeler yapılmıştır. Komşu ülke Yunanistan ile de olumlu ilişkiler yürütülmüştür. (Güder ve Mercan, 2012, s. 64-65)

Dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Türkiye'nin coğrafi konumunu ve enerji kaynaklarına yakın oluşunu ve terörizm konusundaki deneyimlerini BM Güvenlik Konseyi için şans olduğunu vurgulamıştır. 2009 yılında ise Türkiye BM Güvenlik Konseyinin geçici üyesi olmuştur. (Kumek, 2022, s. 568)

"Komşularla Sıfır Sorun " konsepti çerçevesinde Türkiye dış politikasında arabuluculuk uygulamalarına ağırlık vermiştir. Türkiye, 2009 yılında Sırbistan-Bosna Hersek, Hırvatistan-Bosna Hersek, Filipinler-Moro İslami Kurtuluş Cephesi arasında

arabuluculuk yapmıştır. 2010 yılıyla beraber Türkiye'nin arabuluculuk faaliyetini arttırıp diğer coğrafyalara açıldığı görülmüştür. İran, Kırgızistan, Filistin, Sudan, Somali, Libya kökenli çatışmalarda arabuluculuk yapmıştır. (Kiraz, 2020, s. 233)

2009 yılında Dışişleri bakanı olan Ahmet Davutoğlu normatif temelleri atan aktör olmuştur. Ahmet Davutoğlu dış politikayı şekillendirecek yeni ilkeler belirlemiştir.

2008 yılında başlayan ve tüm dünyayı etkileyen ekonomik kriz, 2010 yılında bölgede başlayan Arap Baharı ile Orta Doğu'nun karışması, 2013 yılındaki Gezi Parkı Olayları ve akabinde 17-25 Aralık ve 15 Temmuz Darbe Girişimi, Türkiye'nin iç ve dış politikadaki bakış açısını değiştiren gelişmeler olmuştur. (İnat, Aslan ve Duran, 2017, s. 9) 15 Temmuz darbe girişimi ile Türkiye dış politikada güvenlik ilkesini öne koymuştur. 15 Temmuz darbe girişimi sadece bir iç gelişme olarak algılanmamış NATO ve Batı'ya bağımlı Türkiye için dış destekli olduğu düşünülmüştür. Bu ekseriyette Türkiye 'yerli ve milli' dış politikaya geçiş yapmıştır. ABD karşıtı süreç Rusya'dan S-400 hava savunma sistemi satın almakla zirve yapmıştır. Suriye'de, ABD destekli Partiya Yekitiya Demokrat (PYD) ve Irak ve Şam İslam Devleti (ISID) gibi örgütlerle mücadele edilmiştir. (setav.org, 18.07.2020) Güvenlik açısından 2016 darbe girişiminden itibaren sınır ötesi hareketler hız kazanmıştır. Eren'e göre Fırat Kalkanı, Barış Pınarı ve Zeytin Dalı hareketleriyle bölgedeki itibarı arttırıp güçlenmiştir. (Eren, 2021, s. 18-19) Türkiye, bu dönemde bazı ülkelerde askeri üsler kurmuştur. Irak, Libya, Somali ve Katar askeri üs kurulan ülkelere dendir. (assam.org.tr, 21.03.2022)

İki dünya savaşına neden olan enerji ihtiyacı bu dönemlerde de en büyük sorunlarından biri olmuştur. Dönemin en zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip bölgesi Doğu Akdeniz'dir. Türkiye'nin bu bölgedeki varlığı küresel güçlerin rahatsızlığına sebep olmuştur. Türkiye'nin en önemli amaçlarından biri de bu bölgedeki kaynaklara ulaşmak olmuştur. (Kişi, 2022, s. 4-5)

Pandemi döneminde, dijital diplomasi çağında Dışişleri Bakanlığı, diplomatlara eğitimler vermiş ve arabuluculuk faaliyetlerini yürütmüştür. Dünyada uluslararası örgütlerin gücünün tartışıldığı bu dönemde Türkiye, sağlık, gıda, tekstil gibi alanlarda yardım diplomasisini harekete geçirmiştir. (Babacan, 2021, s. 127-130)

2.1.1. AKP Dış Politikasının Normatif Temelleri

Önemli bir jeopolitik etki alanına sahip olan ve Osmanlı bakiyesi ülkelerle ortak geçmiş üzerinde paylaşımlar yapan Türkiye, geçmiş senelere göre daha proaktif bir dış politika uygulamıştır. AKP'nin Osmanlı mirası ve kimliğine vurgu yapmasının nedeni Türkiye'nin Osmanlı'nın devamı olduğunu bölgesel olarak duyurmak ve Orta Doğu'da ve kendi ülkesinde itibar arttırmak istemesindedir. Bu sayede Türkiye, bir yandan Batı'dan bağımsızlık mesajı verip, dış politikadaki bu özgüvenle Batı ile ilişkileri dengede tutmak istemiştir. Özellikle AKP döneminin dış politikasının önemli aktörü olan Ahmet Davutoğlu., ortaya koyduğu kavramlarla yeni dış politikanın temellerini belirlemiştir. Bunlardan en çok etki oluşturan kavramlar stratejik derinlik doktrini, komşularla sıfır sorun politikası ve Yeni Osmanlıcılık olmuştur. (Kaya, 2015, s. 60-64)

2.1.1.1. Stratejik Derinlik Doktrini

Ahmet Davutoğlu'nun 2001 yılında yayınladığı Stratejik Derinlik adlı kitap, Türkiye'nin uluslararası konumunu betimleyip, anlamlandırma ve yönlendirme boyutları ile değerlendirilmiştir. Amaç ise bu boyutlarıyla değerlendirip sorunları tespit edip uygun politikalar oluşturmaktır. Davutoğlu'na göre, Türkiye diğer ülkeler gibi herhangi bir ulus-devlet değildir. Türkiye, Osmanlı'nın siyasi ve kültürel birikimini devralarak kurulmuştur. Bu yüzden hem bulunduğu coğrafi konum hem de Osmanlı mirası nedeniyle herhangi bir ulus-devlet gibi hareket etmesi doğru değildir. Türkiye stratejik derinliğe sahiptir ve bu derinlik coğrafi ve tarihi mirasa dayanmaktadır. Globalleşmenin etkisiyle kültürel ve ekonomik etkileşimin önemini arttırdığı bu dönemde, Türkiye yakın çevresini kapsayacak bir proaktif politika izlemelidir. Bu argümanlar kapsamında, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dünyada uygun bir konum elde etmesine hizmet etmeyi amaç edinen bir çalışmadır. (Oran, 2021, s. 135)

Stratejik derinlik anlayışı, yumuşak güç kullanımı ve proaktif dış politikayı gerekli kılmıştır. Bu kapsamda ortaya çıkan yumuşak güç kavramı, ekonomik ve askeri güçten farklılaşarak dış politikada en çok kullanılan araçlardan biri olmuştur. (Güder ve Mercan, 2012, s. 67)

Ahmet Davutoğlu, medeniyet kavramına büyük önem vermiştir. Samuel Huntington'ın Medeniyetler Çatışması tezine eleştiriler getiren Ahmet Davutoğlu, bu teze karşılık medeniyetler buluşmasını savunmuştur. Huntington'ın çatıştırıp, Ahmet Davutoğlu'nun birleştirdiği medeniyetler İslam ve Batı medeniyetleridir. (Kanaş, 2014, s. 119-120) Türkiye, hem İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT) hem de NATO'ya üye olarak Medeniyetler Çatışması tezine karşı çıkmış ve İspanya ile birlikte Medeniyetler İttifakı Girişimi'ne (MİG) eş başkanlık yapmış ve yumuşak gücünü arttırmak istemiştir. (Kaya, 2015, s. 68)

Ahmet Davutoğlu'na göre Türkiye'nin yüzünü Batı'ya dönüp, Doğu'yu yok sayması doğru değildir. Türkiye AB ile müzakerelerini devam ettirip, Orta Doğu'daki sorunlarda arabulucu rolünde olması, hem G-20'ye aktif üye olup hem de Kafkasya'da istikrarı sağlamaya yönelik çalışmalar yürütüp bu ekseninde dış politika belirlemiştir. (Beşikçi, 2021, s. 163-164)

2.1.1.2. Komşularla Sıfır Sorun Politikası

Türkiye 2000 öncesinde komşularıyla çeşitli sorunlar yaşamaktaydı. Yunanistan'la, Kıbrıs ve kıta sahanlığı, Suriye ile su sorunu ve Hatay sorunu, Ermenistan'la 1915 Olayları, Bulgaristan'la soydaşlara yapılan muamele sorunu, İran'la rejim ve Irak'la PKK'nın kamp alanı konusundaki sorunlar bu sorunların başlıcalarıydı. Hatta 1995 Kardak, 1998 Öcalan Krizi, Türkiye-Yunanistan arasında savaşa kadar gidebilecek duruma gelmiştir. Türkiye, komşularıyla sorunsuz ve sulh içinde yaşamak istemiş ve bu doğrultuda strateji izlemek istemiştir. (Güder ve Mercan, 2012, s. 63-64)

Ahmet Davutoğlu tarafından uygulanmaya konulan 'komşularla sıfır sorun politikası' dış politikanın ana unsurlarından biri olmuştur. Türkiye, etrafında barış ve huzur ortamı yaratmayı amaçlamıştır. Bu dönemde küresel olaylara müdahil olmayı arttırmak isteyen Türkiye, bölgedeki nüfuzu arttırırken enerjisini komşularla sorunlara harcamak istememiştir. (Kaya, 2015, s. 71-72)

Sıfır sorun merkezli dış politikayla beraber yumuşak güç kullanımı artmış, askeri güç unsurları geri planda kalmış, korkutmak yerine ikna etmek benimsenmiştir. Bu politikaya göre, Türkiye'nin bölgedeki gücü ikna kabiliyetinden ve başkalarının

gözündeki çekim gücünden kaynaklanmalıdır. Ekonomik kalkınma ve siyasi nüfuzun elde edilmesi için komşu ülkelerle iyi ilişki zemini oluşturulmalıdır. (Oğuzlu, 2012, s. 12)

Türkiye 2011 yılına kadar komşularla ilişkilerini sınırları kaldıracak kadar geliştirmişken başlayan Arap Baharı ile Tunus, Yemen ve Mısır'da yönetimler değişmiştir. Rejimlerin halk ile karşı karşıya geldiği bu dönemde Türkiye rejimlere karşı tavrı almıştır. Bu yüzden komşularla ilişkilerde sorunlar ortaya çıkmıştır. (Doğan, 2021, s. 79-80) Komşularla sıfır sorun politikasının uygulamada istenilen seviyede başarılı olmadığı görülmüştür. Sadece Suriye'yle değil Gürcistan ve Bulgaristan hariç bütün komşularla çatışmalar yaşayan Türkiye, İsrail'le ilişkiler kötüleşince İran, Irak ve Ermenistan ile de ilişkiler zayıflamıştır. AB ile ilişkilerde kopma noktasına gelmiştir. (Oran, 2021, s. 215-216)

2.1.1.3. Yeni Osmanlılık

Yeni Osmanlılık diğer adıyla Neo-Osmanlılık kavramı Osmanlı Devleti'nin mirası olan topraklara hâkim olan devletler ve toplumlarla ekonomik, kültürel ve siyasal sınırların kaldırıldığı veya aza indirildiği, Türkiye'nin etki ettiği alanı arttırmayı amaçlayan bir kavramdır. Yeni Osmanlılığın temelinde ne Türkçülük ne de dincilik vardır. Dine belli değer vermekle beraber bütünüyle seküler bir proje olarak adlandırılabilir. Burada aslolan Osmanlı coğrafyasıdır. Yeni Osmanlılık, Osmanlı'nın geçmişindeki ihtişamlı günleri yücelten Millî Görüş ile iç içe geçmiştir. Yeni Osmanlılık ile Osmanlı topraklarında kurulan devletler ile sorunların çözülmesi, ikili ilişkilerin geliştirilmesi bu sayede bölgede nüfuz kazanıp coğrafya ile dünyanın bütünleşmesi amaçlanmıştır. (Doğan, 2021, s. 100-101)

Osmanlı mirasını sahiplenmeyi amaç edinen bu anlayış Osmanlıya karşı yabancılaşmayı eleştirmiştir. İslam ve Osmanlı ile mesafeli olan resmî ideolojiye karşı olan bu anlayış dış politikada önemli değişikliklere sebep olup Osmanlı coğrafyasıyla dirsek teması kurmuştur. (Kaya, 2015, s. 76-77)

Yeni Osmanlılık son olarak AKP döneminde ortaya çıkmıştır. Burada bu anlayışın 90'larda görülen anlayışla paralellik gösterdiği görülse de aradaki fark Turgut Özal döneminden daha güçlü bir sosyo-ekonomik değişim olmasıdır. Ahmet

Davutoğlu, 2009 yılında Saraybosna’da yaptığı konuşmayla, Balkanlar ile Orta Doğu’yu tıpkı Osmanlı dönemindeki gibi dünyada öneminin fazla olacağı bölge haline getirilmesini istediğini belirtip bölgedeki ülkeleri Türkiye’nin etrafında toplamaya davet etmiştir. Bunun gibi başka konuşmalarda Yeni Osmanlılık anlayışının yansımaları olmuştur. Bu sözler Osmanlı’nın yeniden kurulmasını amaçlamamakla beraber ‘Laik Cumhuriyet’i yüceltip, Osmanlı’yı yok sayan anlayışa karşı bir politika olmuştur. (Oran, 2015, s. 196-198)

2.1.2. AKP’nin Orta Doğu Politikası

2002 yılında yapılan genel seçimlerde tek başına iktidar olacak kadar oy alan AKP, iktidara gelince dış politikada çarpıcı bir süreç başlatmıştır. (Tunç, 2022, s. 145)

Batıya dönük dış politikanın Türkiye için zaafı oluşturabileceğini düşünen AKP hükümeti, Orta Doğu ile ilişkileri ortak medeniyet geçmişı üzerinden yakınlık kurmak istemiştir. AKP iktidarı, geldiği gelenek gereği muhafazakâr yapısıyla Orta Doğu ülkeleri ile yoğun ilişkide olmak istemiştir. AKP hükümeti, yoğun diplomatik faaliyetlere girerek bölgeyle ilişkilerin geliştirilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. (Yıldırım, 2014, s. 59-66) Türkiye artık eskisine oranla daha fazla bölge ülkeleriyle iletişim içinde olmuş ve bu dönemin en temel politikası olan ‘komşularla sıfır sorun’ politikasını uygulamıştır. Bu gelişen ikili ilişkilerin ekonomik ve siyasi bütünleşmeye doğru gidebileceğini düşünen AKP hükümeti, bu sayede bölgedeki refahın ve barışın artacağını düşünmüştür. Türkiye, Orta Doğu’da etkisini arttırarak Batı ülkeleri nezdine itibarını arttırmak istemiştir. Bu bağlamda Türkiye, demokrasiyi savunan, liberal ve AB ile üyelik sürecinde olan bir ülke intibahını bölgede yaratmak istemiştir. Bölgesel örgütler olan Arap Ligi ve İİT’nin toplantılarına aktif olarak katılmış, İran’ın nükleer enerji sorununa, Filistin sorununa ve Irak meselesinde arabulucu görevini üstlenmiştir. Suriye’yle ve Hamas ile ilişkiler güçlendirilmiş, bölge ülkeleriyle doğal gaz ve petrol antlaşmaları imzalamıştır. (Efegil, 2016, s. 48-49)

Küresel olarak bakıldığında Büyük Orta Doğu Projesi (BOP) çerçevesinde bölgeyi şekillendirmeyi amaçlayan ABD, Türkiye’nin Orta Doğu’da artan etkisini destekleyip kendi çıkarları çerçevesinde kullanmak istemiştir. 2011 yılında gerçekleşen Arap Baharıyla, ABD ve AB ile beraber hareket eden Türkiye bölgesel olarak Batı eksenli kalmaya devam etmiştir. 2000’lerde bölgedeki dengeleri değiştiren en önemli olay

Irak'ın 2003 yılında ABD ve İngiltere tarafından oluşturulan koalisyon güçlerince işgal edilmesiydi. İşgal sürecinde Türkiye ve Arap ülkeleri ortak kaygı ve çıkarlara sahip olmuştur. Dönemin başbakanı Abdullah Gül tarafından 2003 yılında Irak'a Komşu Ülkeler Toplantılar adı ile bölgedeki ülkelerle toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılar Türkiye'nin bölgedeki ülkelerle ilişkilerini iki boyutta etkilemiştir. İlk olarak, ılımlı Sünni Arap rejimleri Türkiye'yi, işgalden sonra Irak'ta oluşacak İran etkisine karşı denge unsuru görmüştür. Irak'ın bir bölümü ya da bütününün İran önderliğinde bir Şii devletine dönüşmesi durumundan korkan Arap ülkeleri, bu durumu gerek askeri gerek ekonomik potansiyeli yüksek olan komşu Türkiye'nin engelleyebileceğinin farkında olmuştur. İkinci olarak ise Irak'a Komşu Ülkeler Toplantıları sayesinde PKK'nın Kuzey Irak'taki faaliyetlerini, Türkmenlerin durumuyla ilgili endişelerini ve Kerkük'ün statüsünü defalarca dile getirmiştir. Bu sayede Arap ülkelerinin gözünde artan itibarını Kuzey Irak tarafında kanalize etmiştir. Zaten buna karşı olan Arap ülkeleri, Türkiye'nin Kuzey Irak politikasını desteklemiştir. 2007 yılında başlayan sınır ötesi operasyonlara Arap Birliği'nden ciddi bir tepkinin olmaması bunu gösteren durumlardan biri olmuştur. (Oran, 2021, s. 404-407)

Türk dış politikasında Orta Doğu bölgesinin ağırlığının artmasıyla Türkiye ile İran arasında rekabetin başladığı görülmüştür. Filistin meselesini bölgedeki politikalarının ilk sırasında bulduran Türkiye, Gazze saldırılarını kınamış, İsrail'e karşı tutum almıştır. Davos'ta toplanan Dünya Ekonomik Forumu'nda İsrail Devlet Başkanı Perez'e 'siz öldürmeyi iyi bilirsiniz' konuşması Arap coğrafyasında olumlu tepki ile karşılanmış ve Türkiye'nin bölgedeki itibarını arttırmıştır. Hamas'ın 2007 seçimlerini kazanması sonrası İsrail'in Gazze ambargosunu delmek için çaba gösteren Türkiye kökenli Mavi Marmara gemisine İsrail askerlerinin saldırısı sonucunda Türkiye ile İsrail'in ilişkisini sarsmıştır. Türkiye'nin Filistin meselesindeki bu tavrı İran'ın takdirini kazanmış olsa da Türkiye'nin Hamas ile FKÖ arasında arabuluculuk yapması İran'ın bu örgüt üzerindeki etkisini azaltabilecek olması İran için sorun olmuştur. (Sönmezoğlu, Baklacıoğlu ve Terzi, 2012, s. 570-571)

2010 yılında Tunus'ta başlayan Arap Baharı, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasını etkileyecek bir olay olmuştur. Arap Baharı sürecinin etkisiyle devrilen otokrat rejimler, AKP hükümetinin Orta Doğu politikasını şekillendirmiştir. Arap

Baharına kadar uygulanan 'komşularla sıfır sorun politikası' zorunlu olarak değişime uğramıştır. Türkiye demokrasi ve özgürlük talep eden halka yönelik rejimin tavrını yakından takip etmiştir. (Mengüaslan, 2016, s. 112-114)

Tunus ve Mısır'daki rejimleri yıkan, Libya'da iç savaşa neden olan Arap Baharı olaylarının Suriye'ye sıçraması Türkiye ile Suriye ilişkilerini etkilemiştir. Türkiye, Suriye'deki Esad rejiminin devrileceğini düşünmüştür. Bundan dolayı 2011'de Başbakan Tayyip Erdoğan, Esad'a halkı dinlemesini gerektiğini söylemiş ve Türkiye'nin bu olaylara karşı sessiz kalmayacağını belirtmiştir. Bu tavra karşı Esad geri adım atmamıştır. Bundan dolayı Türkiye, Arap Birliği ve Batı'yla beraber hareket edip Esad karşıtı politika uygulamaya başlamıştır. (Oran, 2021, s. 420-421)

2.1.2.1. Irak Savaşı'nın Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi

Terör saldırılarını (11 Eylül) kendisine tehdit olarak gören ABD bu kapsamda 11 Eylül saldırısını üstlenen El Kaide ve buna yardım yataklık ettiğini düşündüğü Taliban'a karşı tavır alıp mücadele başlatmıştır. Yine bu dönemde ABD bürokratları El Kaide lideri Usame Bin Ladin ile Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in beraber hareket ettiğini ve ABD'ye saldıracaklarını belirtmeye başlamışlardır. Saddam Hüseyin'in kitle imha silahları barındırdığını ileri süren ABD, bunu gerekçe göstererek 20 Mart 2003 tarihinde Irak topraklarını işgal etmiştir. (Tunç, 2004, s. 84-86) İşgalin başlamasıyla Türkiye ve bölgedeki Arap ülkeleri ortak çıkarlar ekseninde beraber hareket etmişlerdir. 23 Ocak tarihinde dönemin başbakanı Abdullah Gül öncülüğünde Irak'a Komşu Ülkeler Toplantıları yapılmıştır. Bu toplantılarda öne çıkan iki fikir kısaca şunlardı. İşgali durdurmak için Saddam'ı uluslararası toplulukta işbirliğine ikna etmek, bölge ülkeleri Saddam rejimine muhalif olsa bile işgalin getireceği sonuçları göze almak istememişlerdir. Irak'ın parçalanması durumunda, bölgenin diğer ülkeleri arasında kötü bir örnek olabilirdi çünkü bu bölgeler çok mezhepli yapılara sahiptir. Bu doğrultuda Irak işgalinde bu ülkeler Irak'ın toprak bütünlüğünü korumak istemiştir. (Oran, 2021, s. 405-406)

İsrail, ABD'nin Irak müdahalesini bölgedeki emelleri doğrultusunda olumlu karşılayıp desteklemiştir. Çünkü parçalanmış bir Arap coğrafyası İsrail için bölgedeki hakimiyetini arttıracaktır. İsrail istihbaratı Iraklı Kürtlerle yakın temasta bulunup

bölgede operasyonlara destek vermiştir. Bu durum Türkiye'nin güvenlik kaygısını arttırıp tamamen Irak toprak bütünlüğünden yana tavır almıştır. (Yılmaz, 2010, s. 20)

Suriye ve İran da İsrail'in Iraklı Kürtler ile yakın temas içinde bulunmasından rahatsız olmuştur. Türkiye, Suriye ve İran üçlü zirveler düzenleyip Kürt gruplarının Kuzey Irak bölgesindeki hareketlerini takip etmeye başlamışlardır. İsrail'in Kuzey Iraklı Kürtlere yardım haberleri basında yer almaya başlayınca Türkiye Tel Aviv Büyükelçisini ve Kudüs'teki konsolosluğunu geri çağırmıştır. (Gök, 2021, s. 50-51)

Davutoğlu doktrinleri olarak adlandırılan “komşularla sıfır sorun” ve “istikrarlı Orta Doğu” politikalarını ele alacak olursak İsrail'in Irak Kürtlerine destek vermesi yeni iktidar olan AKP ile İsrail arasında sıkıntılı bir süreci başlatmıştır. (Boran, 2020, s. 31)

Irak işgali bitimiyle oluşan olumlu hava ve barış süreci ikili ilişkileri düzeltmiş gibi görünse de 1 Mart 2003 Tezkeresinin meclisten geçmemesi, İsrail'in Hamas liderlerini öldürmesi Türkiye-İsrail ilişkilerini zayıflatmıştır. (Karakaya, 2023, s. 193)

2.1.2.2. Suriye Savaşı'na Türkiye ve İsrail'in Yaklaşımları

2000'li yıllarda Beşar Esad'ın devlet başkanı olduğu Suriye'de otoriter bir rejim vardır. Bundan dolayı bölgeyi etkisi altına alan Arap Baharı'nın Suriye'ye sıçrayacağı tahmin edilmiştir. 2010 yılında Tunus'ta başlayan ayaklanmalar, 2011 yılında Suriye'ye sıçramıştır. Rejim karşıtı gösterileri dikkate almayan Esad rejimi, bunu dış güçlerin müdahalesi olarak nitelendirmiştir. Ayaklanmanın etkisiyle halk özgürlük ve temel haklarını istemiş ancak rejimin buna cevabı şiddet ile olmuştur. Küresel aktörlerin ve bölge ülkelerinin devreye girmesiyle kriz derinleşmiştir. Gün geçtikçe büyüyen sorun, bazı ülkelerin Suriye rejimine yönelik eleştirileriyle daha da artmaya devam etmiştir. Ancak bu eleştiriler Esad'ı etkilememiş sürdürdüğü politikaya devam etmiştir. Rejimin gittikçe artan şiddet olayları karşısında sivil direniş başarıya ulaşamamış ve rejime yönelik silahlı direniş başlamıştır. Radikal oluşumların ve terör örgütlerinin Suriye'deki savaşa katılmasıyla kriz devam etmiştir. (Ayhan, 2017, s. 47-48)

İsrail, Arap Baharının etkilerini kendi çıkarları doğrultusunda okumuştur. Suriye Devrimi öncesi İsrail, Mısır'da gerçekleşen devrimle stratejik ortağını kaybettiğini düşünmüştür. İsrail, Suriye'de gösterilerin başlamasıyla rejim ya da halk arasında tercih yapmayı beklerken siyaseti izlemiştir. İsrail karar vericileri, Esad rejiminin zayıflamasını istese de 2013'e askeri ve diplomatik açıdan Suriye iç savaşına dahil olmamıştır. Suriye olayları, İsrail için Mısır devrimi gibi endişe yaratmamıştır. Hatta dönemin İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak, Esad rejiminin kısa sürede devrileceğini bununda İran-Hizbullah şer eksenine darbe olacağını söylemiştir. Suriye iç savaşında beklerken siyaseti izleyen İsrail, 2013 yılında Suriye tarafından açılan ateşe ilk defa İsrail tarafından karşılık verilmiştir ve artık savaş İsrail sınırlarına doğru genişlemiştir. (Kökçam, 2019, s. 43-47)

AKP hükümetleri döneminde Suriye ile ilişkiler komşularla sıfır sorun ilkesi bağlamında sorunsuz devam etmiş ancak Arap Baharıyla Suriye rejiminin artan şiddet içeren tutumu, Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Sonrasında yaşanan Suriye kriziyle Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden PYD'nin bölgede etkin olması ve IŞİD'in Suriye'de adını duyurması Türkiye'yi endişelendirmiştir. Türkiye 2012 yılının ortalarına kadar rejimi ikna girişimlerinde bulunmuş ancak bundan sonuç alamayınca 2012 Haziran ayından itibaren Türkiye ikna politikasından vazgeçip bölgede aktif rol almaya başlamıştır. Türkiye, Suriye meselesini iç mesele olarak görmeye başlamıştır. Türkiye, rejime muhalif grupları desteklemiştir. (Ayhan, 2017, s. 48-49)

2.2. 2002-2015 Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri

3 Kasım 2002 seçimlerinde oyların %30'unu alan AKP tek başına iktidar olmuştur. O dönem siyasi yasaklı olan Recep Tayyip Erdoğan yerine yeni kurulacak hükümetin başbakanlık koltuğuna yine eski Refah Partili olan Abdullah Gül oturmuştur. (Tunç, 2022, s. 145) AKP yönetimi İsrail'e karşı bakışı Millî Görüş geleneğinden gelmelerinden ötürü ve iktidara gelmeden önceki dönemde İsrail'e karşı yapılan açıklamalar dolayısıyla anti-semitist ve Siyonizm fikrini tüm kötülüklerin kötüsü olarak görmesinden ötürü mesafeliydi. (Tüysüz, 2014, s. 36-37) AKP lideri Recep Tayyip Erdoğan Refah Partisi bünyesindeyken 1993 yılında Yörünge dergisine verdiği demeç ile İsrail 'i tanımadığını ve Türkiye'nin İsrail'i tanımasından dolayı duyduğu üzüntüyü anlatmıştır. (Gök, 2021, s. 47)

Millî Görüş geleneğinden farklı olduğunu ‘muhafazakâr demokrat’ çizgiyi benimsediğini göstermek isteyen AKP iç siyasette başörtü sorunu, dış siyasette İsrail meselesi ile karşı karşıya kalmıştır. İktidarının ilk yıllarında AKP, İsrail’e karşı tutumunda fazla sert bir tutum izlememiştir. Bunun başlıca sebepleri Genelkurmay Başkanlığı’nın siyasetteki büyük etken olmaya devam etmesi, İsrail-Türkiye orduları arasındaki askeri anlaşmaların etkili olmasıdır. 2007 yılına kadar gelen süreçte ilişkiler pozitif ve karşılıklı ziyaretler şeklinde geçmiştir. (Boran, 2020, s. 31)

2000’lerin başında Türkiye bölge ülkeleriyle yaklaşırken, İsrail bölge ülkeleriyle ilişkilerini sıfıra indirip rafa kaldırmıştır. Türkiye bu dönemde İsrail ile ilişkilerini bölgesel dengeleri gözeterek düzenlemiştir. Buna sebep olan başlıca olayları kısaca özetleyecek olursak; 2003 yılında ABD’nin Irak işgalinden dolayı Türkiye-ABD ilişkilerinin güven bunalımında olması, bölgede artarak devam eden İsrail-Filistin sorununun çözümsüzlüğü, İsrail’in politikalarının bölgede olumsuz karşılanması ve bu tutuma Türkiye’nin tepkisi ve bölgeye güvenlik merkezli bakışın yanında ekonomik ve kültürel bakış eklenmesi olarak açıklanabilir. (Şahin, 2016, s. 15-17)

Siyasi süreç açısından bakılırsa, İsrail’de 2003 yılında yapılan seçimlerde Ariel Şaron’un genel başkanlığındaki Likud Partisi iktidara gelmiş ve kamuoyunda bu durum İsrail halkının politik görüşünün sağa doğru kaydığını ve Orta Doğu Barış Süreci’nin sekteye uğrayacağı şeklinde yorumlanmıştır. Ama kamuoyunun aksine 2009 yılındaki İsrail-Filistin savaşına kadar çatışma olmamış ve ilişkilerde gerilim yaşanmamıştır. İlk AKP hükümetleri, İsrail’e karşı özenli bir dil kullanmış ve gerginlikten kaçınmıştır. AKP yetkilileri, İsrail’e yaptıkları ziyaretlerde İsrail ile ilişkilerini arttıracaklarını ortaya koymuşlardır. Bu dönemde Ahmet Üzümcü, Namık Tan ve Feridun Sinirlioğlu gibi diplomatların İsrail’e büyükelçi olarak atanması İsrail ile ilişkilere verilen önemi göstermiştir. AKP hükümeti, komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde Orta Doğu’da etkinlik kazanmak isteyip bölgede etkinliğini arttırmak için İsrail ile ilişkilerini önemli bir araç olarak görmüştür. AKP döneminin ikili ilişkilerdeki ilk gerginliği 2003 yılında Irak’ın işgal sürecinde yaşanmıştır. İsrail’in Barzani ailesiyle devam ettirdiği iletişim sayesinde bölgede güçlü olması Türkiye’yi rahatsız etmiştir. Türkiye, Irak toprak bütünlüğünden yana tavır alırken İsrail. Bölgedeki Kürt yönetiminden yana tavır almıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, İsrail’in bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duyduğunu dile

getirmiştir. Bu açıklamadan sonra İsrail yetkilileri ilişkileri yumuşak zemine taşımak istemiştir. (Tüysüz, 2014, s. 38-39)

İsrail ile Türkiye arasında yaşanan bu bunalımlı sürecin ardından 15 Kasım 2003 tarihinde Şişli'deki 'Beth Israel' ve Kuledibi'ndeki 'Neve Şalom' sinagoglarına bomba yüklü araçlarla saldırı sonucunda 23 kişi hayatını kaybedip 303 kişi yaralanmıştır. Türkiye bu saldırıyı kınamış ve saldırıdan sonra Türkiye'ye gelen İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Şalom ile Türkiye Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Abdullah Gül, Şalom'un olayla ilgili bilgi aldığını ve terörle mücadeleye destek için Türkiye'ye geldiğini dile getirmiştir. Şalom'da Türkiye'nin saldırıları kimin gerçekleştirdiğini bulacağına inandığını belirtmiş bu saldırının hem Müslümanları hem de Musevileri incittiğini söylemiştir. Saldırıyı Usame bin Ladin'in liderliğini yaptığı El Kaide üstlenmiştir. Türk liderler, uluslararası bağlantılı olduğunu dile getirip saldırıları kınamış, kamuoyu da bu durumu Türkiye'nin İsrail ve ABD ile bu dönemde kurduğu yakın ilişkilerden dolayı gerçekleştiğini savunmuştur. 2004 yılına gelindiğinde ise İsrail, Mart ve Nisan ayında iki farklı operasyonla Hamas'ın iki liderini öldürmüştür. Bu olay Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerginliği arttırmış, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan 2004 Nisan ayında yapılacak İsrail ziyaretini ertelemiş ve İsrail'i eleştirmiştir. Başbakan Erdoğan'ın bu tutumu İsrail tarafında tepki toplamıştır. İsrail Gazze'deki Refah mülteci kampına saldırınca Başbakan Erdoğan, İsrail'i 'terör devlet' olarak nitelendirmiş ve ikili ilişkiler yeniden gerginleşmiştir. (Kumbul, 2014, s. 60-62) Bu gerginlik kısa süreli olmuş ve ikili ilişkilerde yeniden yakınlaşma olmuştur. 2005 yılının Ocak ayında Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün İsrail'e ziyareti ile ilişkiler yumuşamaya başlamıştır. 2005 yılının Mayıs ayında İsrail'e yapacağı ziyaret öncesi Madrid'te Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile Şimon Peres görüşmüştür. Bu görüşmede Peres, Gazze şeridinin Türk firmaları eliyle geliştirilip turizm merkezi haline getirilmesi önerisini Başbakan Erdoğan'a sunmuştur. Siyasi krizler olsa bile ekonomik ve ticari ilişkiler derinleşmeye devam etmiştir. Bu kapsamda Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, (TOBB) Eretz sanayi bölgesini geliştirme çalışmalarına başlamıştır. (Tür, 2009, s. 26)

2006 yılının Ocak ayında, Hamas'ın Filistin seçimlerinden zaferle ayrılması sonucunda Türkiye-İsrail ilişkileri kriz dönemine girmiştir. Türkiye bu zafere saygı duyulması gerektiğini söyleyip Şubat ayında da Hamas heyetinin Ankara'yı ziyaret etmesi İsrail tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 2006 yazında İsrail, Gazze ve Lübnan'a saldırılar gerçekleştirmiştir. Bu saldırılara Türkiye sert tepki göstermiş ve ilişkilerdeki krizi tırmandırmıştır. Başbakan Erdoğan İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Yürütme Kurulu toplantısında İsrail'e yönelik sert ifadeler kullanıp kadın ve çocukları göz göre göre öldürdüğünü belirtmiştir. Bu krizlere rağmen ikili diyalog kanalları kapanmamıştır ve 2006 yılında İsrail Dışişleri Bakanı Livni Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Buna karşılık Haziran ayında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Temmuz ayında ise Dışişleri Bakanı Abdullah Gül İsrail'i ziyaret etmiştir. (Oran, 2021, s. 441)

2008 Aralık ayında İsrail, Hamas'a yönelik Gazze'de Dökme Kurşun Operasyonu başlatmış ve bu operasyonla birlikte ikili ilişkiler kötüleşmeye başlamıştır. Bu operasyona kadar ilişkiler düzelme eğiliminde gözüküyordu. Hatta, Türkiye birtakım girişimlerle İsrail-Suriye görüşmeleri başlatılmış ve olumlu yansımalar doğurmuştur. İsrail-Suriye arasında arabulucu olan Türkiye, iki ülkenin güvenini kazanmıştır. 2008 Aralık ayında İsrail Başbakanı Ehud Olmert, Ankara'ya gelerek İsrail delegasyonuna başkanlık yapmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın bu müzakereler sırasında birçok kez Şam ile telefon görüşmeleri yaptığı basına yansımıştır. Ehud Olmert Türkiye'den ayrılırken mutabakat metninin hazırlandığını ve ufak tefek detayların çözülmesiyle imzalanacağını düşünmüştür. Başbakan Erdoğan, bu sürece ev sahipliği yapmayı Türkiye'nin bölgedeki itibarı açısından önemli adım olacağını görmüştür. Olumlu gözükken müzakere süreci başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu durum Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratmıştır. Türkiye arabulucu görevini üstlendiği bu dönemde İsrail'in hem Ankara hükümetiyle müzakereler yürütüp hem de Hamas'a saldırması bu müzakere sürecinin bitmesine yol açmıştır. Öte yandan Başbakan Erdoğan, Başbakan Olmert'in yapılan görüşmede kendisine Gazze'ye yapılacak saldırıyı haber vermemesinden dolayı kızmıştır. Yaklaşık 2 ay süren Dökme Kurşun Operasyonu ile çoğu sivil olmak üzere iki bine yakın Filistinlinin öldürülmüştür ve bu durum Türkiye'nin tepkisine neden olmuştur. Türkiye hükümeti ve muhalefet liderleri operasyonu sert bir dille kınamış ve son bulmasını istemiştir. (Sönmezoğlu, Baklacioğlu ve Terzi, 2012, s. 623-624)

İkili ilişkileri çıkmaza sokan asıl gelişme, 29 Ocak 2009 yılında Davos da gerçekleşen Dünya Ekonomik Forumu'nda Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Peres arasındaki kriz olmuştur. Bu panel öncesi konuşulacak konular konusunda danışmanlar mutabakata varmıştı. Ancak Peres mutabakata uymayıp konu dışına çıkınca olayların boyutu değişmiştir. Bu duruma tepki gösteren Erdoğan, sözlü ateşkese rağmen İsrail'in Gazze'ye ablukasını kaldırmadığını söylemiştir. İsrail'in orantısız güç kullandığını söyleyen Erdoğan, BM Güvenlik Konseyi'nin bunu durdurun demesine rağmen İsrail'in bu kararı tanımamasını vurgulamıştır. Erdoğan, Hamas'ın siyasal çözümün parçası olarak kabul edilmesi halinde barış sürecinin başlayabileceğini dile getirmiştir. Peres ise Hamas'ın diktatörlük olduğunu belirtip Gazze saldırılarının haklılığını savunmuştur. Daha sonra karşılıklı konuşmalarla tansiyon yükselmiş Erdoğan salonu terk etmiştir. (Tüysüz, 2014, s. 55-56)

Davos sonrasında ilişkiler daha da gerginleşmiş, Anadolu Kartalı Tatbikatının uluslararası bölümünün Türkiye tarafından iptal edilmesi ve devamında İsrail'in tatbikatlara davet edilmemesiyle gerginlik devam etmiştir. Tatbikatın sadece Türkiye tarafından gerçekleştirilmesinin Gazze sorununun çözümüne fayda sağlayacağı Ahmet Davutoğlu tarafından dile getirilmiştir. İsrail, Davos sonrası tatbikata da çağrılmayınca bu durumu İsrail'i aşağılamak olarak algılamıştır. Erdoğan ise bunun halkın talebi olduğunu belirtmiştir. (Boran, 2018, s. 61)

TRT 1'de yayınlanan, İsrail'in Filistin'e yönelik saldırılarını konu edinen 'Ayrılık' dizisi ikili ilişkilerdeki gerginliğin artmasına neden olmuştur. 2010 yılında ise İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklamayla kamuoyuna 'alçak koltuk krizi' olarak yansıyan gelişmeyle iki ülke arasındaki gerilim devam etmiştir. İsrail Dışişleri Bakan yardımcısı Danny Ayalon, Türkiye'nin İsrail Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u Türkiye'de yayınlanan bir dizideki sahneden duyduğu rahatsızlıktan dolayı İsrail parlamentosuna çağırmıştır. Fakat bu görüşme için diplomatik teamüllere aykırı bir mizansen hazırlanmış, Büyükelçi Oğuz Çelikkol'a Ayalon'a göre daha alçak bir koltuk tahsis edilmiş, konuşma masasına Türk bayrağı konulmamış ve ikram yapılmamıştır. Türk büyükelçisine yapılan bu küçük düşürücü tavırdan sonra Türkiye, İsrail'in Ankara Büyükelçisi Gabby Levy, Dışişleri Bakanlığı'na çağırılmış ve İsrail'den açıklama ve özür beklenildiği belirtilmiştir. Ayalon, Çelikkol'dan özür dilediğini belirten mektup yazmıştır ve kriz çözülmüştür. (Kurt, 2012, s. 181-182)

Gitgide gerileyen Türkiye-İsrail ilişkileri ‘Mavi Marmara Olayı’ ile kopma seviyesine gelmiştir. 30 Mayıs 2010 tarihinde İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı’nın da (İHH) içinde bulunduğu sivil toplum örgütleri Gazze’ye insani yardım götürmek için bölgeye yardım filosu oluşturmuştur. 31 Mayıs’ta, Mavi Marmara gemisinin etrafı İsrail ordusuna ait helikopter, denizaltı ve botlarla çevrilmiştir. Yapılan saldırıda 10 Türk vatandaşı hayatını kaybetmiş, 55 Türk vatandaşı ise ağır yaralanmıştır. Mavi Marmara gemisindeki eylemcilerin hepsi İsrail’e izinsiz girmekten dolayı tutuklanıp Beer-Sheva hapisanesine gönderilmiştir. Diplomatik temaslar sonucunda iki gün sonra serbest bırakılmışlardır. Olayların ardından uluslararası kamuoyunun desteğini alan Türkiye, İsrail’in bu eylemini ‘korsanlık’ ve ‘devlet terörü’ olarak nitelendirip bunun karşılıksız kalamayacağını belirtmiştir. Türkiye’nin Tel Aviv büyükelçisi Oğuz Çelikkol geri çağrılarak İsrail ile diplomatik ilişkiler maslahatgüzar seviyesine indirilmiştir. (Gürel, 2017, s. 67-68)

Türkiye, bu saldırıdan sonra tarafsız bir komisyon kurulup olayın soruşturulmasını istemiştir. İsrail ise bu soruşturma isteğini reddetmiştir. Saldırıdan iki gün sonra saldırıyı kınayan BM İnsan Hakları Komisyonu soruşturma talebini kabul etmiştir. Eylül ayında tamamlanan raporda Gazze analizi yapılırken, uygulanan ambargonun uluslararası hukuka aykırı olduğu belirtilmiştir. İsrail’e karşı soruşturma başlatılması gerektiğini belirten rapora İsrail tepki göstermiştir. Türkiye ise bu raporu olumlu karşılamıştır. (Tüysüz, 2014, s. 73-74)

İki ülke arasında bu süreçte ilişkiler gerginleşmeye devam ederken öte yandan gizli görüşmelerin yapıldığı görülmüştür. 14-21 Kasım 2012 tarihinde Mit Müsteşarı Hakan Fidan ile MOSSAD Şefi Tamir Pardo, Mısır İstihbarat şefi Muhammed Rafet Abdülvahid Şehate’nin ev sahipliğinde Kahire’de bir araya gelmişlerdir. 2013 yılında ABD Başkanı Barack Obama Türkiye’yi ziyaret edince İsrail’in üzerindeki baskı artmıştır. Ziyaret sırasında Başbakan Erdoğan’ı telefonla arayan İsrail Başbakanı Netanyahu, Mavi Marmara’daki can kayıplarından ve yapılan hatalardan dolayı Türkiye’den özür dilemiştir. İki lider tazminat konusunda anlaşma yapıp Filistin’de insani koşulların iyileştirilmesi konusunda mutabakata varmışlardır. Barack Obama yaptığı açıklamayla bu durumun iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin başlangıcı olacağını belirtmiştir. 9 Şubat 2014 tarihinde Dışişleri Bakanı Ahmet

Davutoğlu yaptığı açıklamayla ikili ilişkilerin normalleşmeye doğru gittiğini söylemiştir. Fakat bu açıklamadan birkaç gün sonra Başbakan Erdoğan sert bir açıklama yapmıştır. Erdoğan iki ülke arasında tazminat konusunda ilerleme katedildiğini belirtirken İsrail'in Gazze ambargosunu kaldırmadan ilişkilerin normale dönemeyeceğini belirtmiştir. Bunun zerine İsrail yaptığı açıklama ile ablukanın kaldırılmayacağını belirtmiştir ve ikili ilişkilerde normalleşmeye geçilememiştir. 2015 yılında ise iki ülkenin yetkilileri gizli görüşmeler yapıp uzlaşma arayışlarına girip n mutabakat yapmışlardır. Bu mutabakat ise normalleşme mesajı olarak alınmıştır. (Gürel, 2017, s. 72-74)

2.2.1. İkilili İlişkilerde Yumuşama

Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilerdeki gergin ortamın yumuşatılması için 2004 yılında girişimlere başlanmıştır. İki lke arasındaki ilişkilerin normale dönmesini isteyen ABD İstanbul'da yapılan NATO zirvesinde Başkan Walker Bush, Erdoğan'dan İsrail ile ilişkileri düzeltmesini isteyip kurulacak iyi ilişkilerin ABD'nin de çıkarına olacağını belirtmiştir. 1 Mart Tezkeresi sonrası ABD ile bozulan ilişkileri düzeltmek isteyen Türkiye te yandan PKK'nın Kuzey Irak bölgesinde yaptığı faaliyetlere karşı ABD desteğini görmek isteyince, İsrail ile ilişkileri düzeltmek için adım atmaya hazırlanmıştır. Öte yandan AB ile ilişkiler noktasında yine ABD'nin desteğinin önemini bilen Türkiye, İsrail ile ilişkileri düzeltme sürecine başlamak istemiştir. (Gök, 2021, s. 55) İkilili ilişkilerdeki sorunu özlemek için 2004 yılının Ağustos ayında Başbakan Erdoğan'ın yakın çalışma arkadaşları mer elik, Egemen Bağış, şaban Dişli ve Mevlüt avuşoğlu'nun içerisinde bulunduğu heyet İsrail'e gitmiştir. Heyet İsrail Başbakanı Ariel şaron'a Erdoğan'ın iyi niyet dileklerini iletmiş ve ilk Kudüs' ziyaret etmiştir. Bu ziyaretten sonra Erdoğan söylemlerinde yumuşamaya gitmiş ve sadece Filistin için değil İsrail için de üzüldüklerini dile getirmiştir. Erdoğan, Türkiye'nin barış sürecinde görev almaya hazır olduğunu, bu iki ülke arasındaki savaşın son bulmasını istediğini belirtmiştir. Yumuşama dönemi Abdullah Gl ve Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail temasları ile devam ettirilmiştir. (şahin, 2016, s. 49-50)

2005 yılı ise ilişkilerdeki olumlu havanın arttığı yıl olmuştur. Buna sebep olan 2 etken olmuştur. İlki Yaser Arafat'ın vefatıyla Filistin yeniden yapılanma sürecine girmiş, bu sürecin etkisiyle İsrail-Filistin ilişkilerine geçici bir sükûnet gelmiştir. Bu da doğal olarak Türkiye-İsrail ilişkilerine olumlu yansımıştır. İkinci etken ise İsrail'in 2005 yılının Ağustos ayında Gazze'den çekilmesiyle Türkiye'nin bu durumu barış sürecine katkı olacağını düşünmesine neden olmuştur ve bu durum ikili ilişkilerdeki yumuşamayı arttırmıştır. (Oran, 2021, s. 440-441)

4-5 Ocak 2005 tarihlerinde Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, İsrail'e ziyarette bulunmuş ve bu ziyaretle ilişkilerdeki gerginlik yerini yumuşamaya bırakmıştır. Abdullah Gül ilk gün İsrail Dışişleri Bakanı Silvan Shalom ile ortak basın toplantısı düzenlemiş Gül, Türkiye'nin İsrail ve Arap ülkeleri arasında arabulucu rolünü üstlenmek istediğini belirtmiştir. Bu ziyaretle artan yumuşamanın göstergelerinden biri ise ABD'deki Ermeni lobilerinin yaymak istediği sözde soykırım iddialarına karşı Yahudi lobilerinin harekete geçmesi ve İsrail'in Yahudi lobisinin bu çalışmalarına destek vermesi olmuştur. (Tüysüz, 2014, s. 44-45)

2.2.2. Başbakan Erdoğan'ın İsrail Ziyareti

Türkiye ile İsrail arasında dönüm noktası sayılabilecek gelişme 2005 yılının Mayıs ayında Başbakan Erdoğan'ın İsrail'e ziyareti olmuştur. Yapılan ziyaretle iki ülke arasındaki sorunların büyük ölçüde giderildiği ve yapılan anlaşmalarla ilişkilerin geliştiği görülmüştür. Bu ziyaretin olumlu etki yarattığı ve bu ziyaretin etkisiyle iki ülke arasında birçok alanda işbirliğini geliştirecek anlaşmalara imza atılmıştır. (Duru ve Özel, 2013, s. 393)

Resmi ziyaret için İsrail'e giden Başbakan Erdoğan burada İsrail Cumhurbaşkanı Moşe Katzav, Başbakan Ariel Şaron ve Başbakan Yardımcıları Şimon Peres ve Ehud Olmert ile görüşmüştür. Başbakan Erdoğan bu ziyareti ABD gezisine randevu almak için yaptığı eleştirilerine sert çıkıp 'Bu yaklaşımlar çok çirkin ve ayıptır. Şunu herkes bilmelidir ki bu ziyaret, başkaları istediği için değil, tarihi, milli, insani ve bölgesel mecburiyetlerin gereği olarak yapılmıştır.' ifadelerini kullanmıştır. (Şahin, 2016, s. 51-52)

M-6 tanklarının modernizasyon sürecinin yeniden aktif edilmesi, askıya alınan ödemelerin İsrail'e yapılması, Arrow-2 ve Popeye-2 füzelerinin ortak üretilmesi bu ziyaretin gündeminde yer alan konular olmuştur. Türkiye'nin Ceyhan Nehri ile İsrail'in Aşkelon limanı arasında su, elektrik, petrol ve doğalgaz taşıyacak Akdeniz Boru Hattı Projesi görüşmeleri iki ülke arasında başlatılmıştır. Bu ziyaretlerin getirdiği yumuşamanın etkisiyle İsrail, BM Güvenlik Konseyi geçici üyelik adaylığına başvuran Türkiye'yi desteklemiştir. (Gök, 2021, s. 57)

2.3. 2015 Sonrası İkili İlişkilerin Genel Durumu

Mavi Marmara saldırısının ardından oluşan krizle bozulan Türkiye-İsrail ilişkileri İsrail'in Türkiye'den özür dilemesi ile ve birkaç adım atılmasına rağmen olumsuz gitmeye devam etmiştir. Türkiye ile İsrail ilişkileri normalleştirmek adına 17 Aralık 2015 tarihinde İsviçre'nin Zürih kentinde gizli bir görüşme yapmışlardır. İsrail'i Başbakan Netanyahu'nun özel temsilcisi Joseph Ciecchanover ve MOSSAD Başkanı Yossi Kohen, Türkiye'yi ise Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu temsil etmiştir. (Şahin, 2016, s. 93)

Bu görüşmede 5 konu başlığıyla taslak hazırlanmıştır. Anlaşma maddelerine göre;

- İsrail'in, Mavi Marmara saldırısında ölenlerin aileleri ve yaralananlar için oluşturulacak fona 20 milyon dolarlık tazminat ödemesi.
- Türkiye ve İsrail, karşılıklı olarak büyükelçilerini atayarak diplomatik ilişkileri olması gerektiği düzeye çıkarılması.
- Türkiye'nin, TBMM'den geçireceği yeni bir yasa ile Mavi Marmara saldırısına katılan İsrail askerlerine karşı açılan tüm davaların düşmesini sağlayacak ve yeni davaların önünü kesilmesi.
- İstanbul'da yaşadığı iddia edilen Hamas'ın askeri kanadının üyesi Salah Aruri Türkiye'den sınır dışı edilmesi. Hamas'ın Türkiye'deki aktiviteleri durdurulması.

- Bu anlaşma taraflar arasında imzalandığında, Türkiye ve İsrail doğalgaz kaynakları alanında işbirliği yapmaları. Türkiye, İsrail'in doğalgazını satın alması. Türkiye üzerinden boru hattı aracılığıyla İsrail gazı Avrupa'ya ulaştırılması. (haberturk.com.tr, 18.12.2015)

Bu görüşmenin ardından iki ülke anlaşmaya son şeklini vermek için 9 Şubat 2016 tarihinde Cenevre'de bir araya gelmiştir. Görüşmenin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Amerikalı Musevilerin kuruluşlarıyla buluşmasından sonra gerçekleşmesi dikkat çekmiştir. Bu görüşmede İsrail iki konuda uzlaşma sağlayamamıştır. Bunlar Türkiye'nin Gazze'ye serbest erişim hakkı ve Hamas'ın Türkiye'deki faaliyetlerinin sonlandırılmasını talep etmesi olmuştur. İsrail ve Türkiye bazı konularda anlaşmazlık yaşasa dahi Orta Doğu'da birbirlerine ihtiyaç duyacaklarının farkında olduklarından ilişkileri canlandırmak için adımlar atmaya çalışmışlardır. (Şahin, 2016, s. 94-95)

Türkiye ve İsrail, Mavi Marmara baskını ile ilgili 28 Haziran 2016 tarihinde 6 maddelik tazminat anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma ile İsrail, kendisine yönelik ceza talebini güvence altına almıştır. İsrail, saldırıda ölenlerin ailesine tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Tazminat anlaşması ile Türkiye-İsrail ilişkileri olumlu hal alırken karşılık büyükelçi atamaları yapılmıştır. İlişkiler normalleşme sürecindeyken 2017 yılının Aralık ayında ABD Başkanı Donald Trump'ın Kudüs'ü İsrail'in başkenti ilan etmesi ve Tel Aviv'den Kudüs'e taşınması kararı ikili ilişkilerde gerginliğe sebep olmuştur. Bu kararlar sonrası Türkiye, Tel Aviv büyükelçisini geri çağırmıştır. Türkiye, Doğu Akdeniz'de enerji bağlamında Yunanistan ile 2018 sonrası girdiği rekabet İsrail ile ilişkileri etkilemiştir. İsrail ile 2009 yılından beri seyreden sorunlu ilişkiler, Arap Baharı sürecinde Lübnan, Suriye ve Mısır ile ilişkilerin durumu Doğu Akdeniz'deki çıkarlar konusunda yalnız kalma tehlikesi ile baş başa bırakmıştır. Yunanistan'ın deniz yetki alanları arasındaki tavrı Türkiye'nin aleyhine olmuştur. Türkiye'de buna Doğu Akdeniz'de doğalgaz arama faaliyetlerine başlayarak cevap vermiştir. Bu faaliyetlere 2 Ocak 2020 tarihinde Yunanistan, İsrail'inde dahil olduğu East Med'i (Doğu Akdeniz Boru Hattı) imzalayarak karşı yanıt vermiştir. 2021 yılında East Med'in ortadan kalkması ve İsrail'in Leviathan bölgesindeki doğal gazın taşınabilmesi için Türkiye'nin kilit bölgede olması ve İsrail'de Netanyahu'nun devrilmesi ikili ilişkileri olumlu etkilemiştir. İş başına gelen yeni İsrail hükümeti ikili ilişkilerin düzelmesi için girişimler yaparken diğer yandan İsrail Cumhurbaşkanı Herzog'un Türkiye'nin

Dışışleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile diplomatik temasları arttırması devamında ilişkiler karşılıklı büyükelçiler atanmasıyla olumlu olarak devam etmiştir. (Karakaya, 2023, s. 195-196)

2021'in sonlarına doğru tekrar normalleşmeye başlayan ikili 2022 yılında ivme kazanarak devam etmiştir. İsrail Cumhurbaşkanı Herzog'un Türkiye ziyaretinden önce bu ziyareti koordine etmesi için önden İsrail Dışışleri Bakan Yardımcısı Alon Ushpiz 2022 yılının Ocak ayında Türkiye'ye gelmiştir. Şubat ayında ise Cumhurbaşkanı sözcüsü İbrahim Kalın Filistin ve İsrail ile temaslarda bulunmuştur. Bu durum iki ülkenin istihbarat örgütleri seviyesinde görüştüklerinin göstergesi olmuştur. 9 Mart tarihinde Türkiye'ye gelen Herzog, Erdoğan ile basın toplantısı düzenlemiş ve iki ülke arasında yeni dönemin başladığını belirtmişlerdir. Ziyaret sonrası ilişkiler olumlu devam ederken İsrail'in Batı Şeria bölgesinde Filistinlileri öldürmesi Türkiye'nin tepkisine yol açmıştır. Daha sonra Mescid-i Aksa'da ibadet eden Filistinliler hedef alınınca Türkiye bu operasyonları kınamıştır. İki ülke normalleşme yolunda adımlar atmıştır. Önce Cumhurbaşkanı Erdoğan ile İsrail Başbakanı Lapid telefon görüşmesi yapmış ve devamında karşılıklı büyükelçi atanmasına karar verilmiştir. Normalleşmeden sonra 27 Ekim 2022 tarihinde İsrail Savunma Bakanı Benny Gant ilk resmi ziyareti yapmıştır. Savunma Bakanı Hulusi Akar ve Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmeler gerçekleştiren Gant, Türkiye'yi ekonomi, savunma anlamında bölgedeki küresel aktör olarak gördüklerini söylemiştir. Türkiye ile İsrail arasında artarak devam eden normalleşme süreci İsrail'de Netanyahu'nun yeniden iktidara gelmesiyle belirsiz hale gelmiştir. Netanyahu'nun Taksim'de meydana gelen terör saldırısından sonra Erdoğan'ı arayıp taziyede bulunması ikili arasındaki buzları eritmiş ve normalleşme süreci devam etmiştir. (Oruç, 2022, s. 128-133)

2.3.1. 2016 Tazminata İlişkin Usul Anlaşması

İkili ilişkilerde Mavi Marmara baskını ile artan krizden sonra ABD Başkanı Obama tarafından 2013 yılında arabuluculuk görevi üstlenilmiş Türkiye ile İsrail arasında tazminat ve özür konusunda anlaşmaya varmıştır. İsrail'in özrü 2013 yılının Mart ayında gerçekleşmiş tazminat ise 6 yıl sonra karara bağlanmıştır. (Boran, 2020, s. 37) 2016 yılında yapılan bu anlaşmayla İsrail, Mavi Marmara saldırısında hayatını kaybedenlerin ailelerine 20 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Öte yandan

Türkiye'nin Filistin'e insani yardım ulaştırma konusunda anlaşmaya varılmıştır.
(Yeltin, 2021, s. 26)

Resmî Gazetede yayınlanan Tazminata İlişkin Usul Anlaşması'nın maddeleri aşağıdaki gibidir;

1. 'İsrail Hükümeti, 31 Mayıs 2010 tarihinde yaşanan konvoy (Mavi Marmara) hadisesi sırasında hayatını kaybeden ailelere tazminat olarak, Türk'

Hükümeti tarafından açılacak bir hesaba 20 milyon dolar Amerikan Doları ödeme yapacaktır.'

2. 'Yukarıdaki meblağ defaten ödenecektir. Türk Hükümeti, bu meblağın havale edileceği banka hesabını İsrail Hükümetine diplomatik kanallardan bildirecektir. İsrail, işbu Anlaşma'nın yürürlüğe giriş tarihini takip eden yirmi beş işgünü içinde parayı bu hesaba havale edecektir.'

3. 'Yukarıdaki meblağın dağıtımı, benimsenebilecek dağıtım yöntemlerine uygun olarak, münhasıran Türk Hükümeti'nin yetkisindedir ve bu konuda İsrail Hükümeti için herhangi bir sorumluluk doğmayacaktır.'

4. 'Türkiye ve İsrail, diğer tarafa veya diğer taraf adına hareket edenlere hukuki veya başka bir sorumluluk yüklemeyecekleri ve bu anlayışın, taraflardan herhangi birinin veya taraflar adına hareket edenlerin cezai veya hukuki sorumluluğu kabul ettiği veya üstlendiği şeklinde yorumlanmayacağı hususlarında mutabıktır. Her halükârda, bu anlaşma, İsrail'in, İsrail adına hareket edenlerin ve İsrail vatandaşlarının, Türkiye Cumhuriyeti veya Türk gerçek veya tüzel kişileri tarafından konvoy hadisesiyle ilgili olarak kendilerine yönelik doğrudan ya da dolaylı olarak Türkiye'de yapılmış veya yapılacak her türlü hukuki ya da cezai talebe ilişkin her türlü sorumluluktan tamamen muaf tutulmalarını sağlayacaktır.'

5. 'Herhangi bir Türk gerçek veya tüzel kişisi tarafından veya bu kişiler adına, İsrail Hükümeti veya gerçek veya tüzel kişilerine karşı herhangi bir para talebi öne sürülmesi veya taleplerin sürdürülmesi halinde, yukarıdaki hükümlere bakılmaksızın, İsrail Hükümeti, onun adına hareket edenler ve/veya İsrail vatandaşlarının tüm kayıpları, masrafları, hasarları ve/veya harcamaları Türk Hükümeti tarafından karşılanacaktır.'

6. 'Bu Anlaşma, Tarafların, yürürlük için gerekli iç hukuk usullerinin tamamlandığına dair birbirlerine diplomatik kanallardan yaptıkları yazılı bildirimlerden sonuncusunun alındığı tarihte yürürlüğe girecektir.' (resmigazetegov.tr, 09.09.2016)

2.3.2. Üst Düzey Ziyaretler ve Temaslar

Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler normalleşme sürecine giderken 2022 yılı iki ülke arasında resmi ziyaret ve temasların fazla olduğu bir yıl olmuştur. İlk olarak 15-16 Şubat tarihlerinde Türkiye Dışişleri Bakanlığı da Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Büyükelçi İbrahim Kalın ve Bakan Yardımcısı Büyükelçi Sedat Önal'ın İsrail'e ziyaret gerçekleştireceğini belirtmiştir ve bu görüşme gerçekleşmiştir. (medyascope.tv, 15.02.2022) Bu görüşmenin devamında 9-10 Mart tarihlerinde İsrail Devlet Başkanı Isaac Herzog , Türkiye'ye gelmiştir ve Erdoğan ile görüşmüştür. Bu ziyaret 2007 yılından itibaren İsrail'den Türkiye'ye devlet başkanı nezdinde ilk ziyaret olmuştur.

25 Mayıs 2022 tarihinde ise Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu İsrail Dışişleri Bakanı Yair Lapid ile görüşmek için İsrail'i ziyaret etmiştir. Görüşmede ikili ilişkiler, bölgesel ve küresel konularda fikir alışverişi yapılmıştır. (aa.com.tr, 23.05.2022) Bu ziyaret 15 yıl sonra Türkiye'den İsrail'e Dışişleri Bakanı düzeyinde ilk ziyaret olmuştur. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun ziyaretine iadeyi ziyaret yapmak isteyen İsrail 23 Haziran günü Dışişleri Bakanını Yair Lapid'i Türkiye'ye görüşmeler için göndermiştir. Görüşmede karşılıklı atanacak büyükelçilikler ve enerji alanında yapılabilecek işbirlikleri değerlendirilmiştir. (ntv.com.tr, 19.06.2022)

17 Eylül 2022'de ise New York'taki Türkevî'nde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, İsrail Başbakanı Lapid'i kabul etmiştir. (tr.euronews.com, 21.09.2022) 18-19 Ekim 2022 tarihlerinde İsrail Ekonomi ve Sanayi Bakanı Orna Barbivai Türkiye'ye

gelmiştir. Barbivai Türkiye’de Sanayi ve Teknoloji Bakanı Mustafa Varank ve Ticaret Bakanı Mehmet Muş ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Normalleşme sonrası ilk resmi ziyaret 27 Ekim 2022 tarihinde yapılmıştır. İsrail Savunma Bakanı Benny Gantz, Türkiye’ye gelerek mevkidaşı Hulusi Akar ve Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüşmüştür. Görüşmeden sonra Benny Gantz, Türkiye’yi bölgenin küresel aktörü olarak gördüklerini ifade edip, işbirlikleri için zemin oluşturduklarını söylemiştir. (Oruç, 2022, s. 132)

16 Kasım 2022 tarihinde İsrail Turizm Bakanı Yoel Razvozov, Türkiye’ye ziyarette bulunmuştur. Razvozov, Turizm ve Kültür Bakanı Mehmet Nuri Ersoy ile bir araya gelip turizm ve kültür işbirliğini güçlendirmek için görüşmeler yapmıştır. (salom.com.tr, 16.11.2022)

2.4. AKP Döneminde Askeri Alanda İkili İlişkiler

AKP iktidarında 2002 yılının Aralık ayında, İsrail Genelkurmay Başkanı Moşe Yalon, Türkiye’ye gelmiştir. Bu ziyaretten sonra 2003 yılının Temmuz ayında ise Türkiye Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök, İsrail’e gitmiştir. 2003 yılının Aralık ayında İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu’nun davetlisi olarak İsrail Güvenlik Bakanı Tzachi Hanegbi Türkiye’ye gelmiştir. Bu görüşme sonucunda taraflar, istihbarat paylaşımı ve polis eğitimleri konularında güvenlik anlaşması imzalamıştır. Anlaşma ile terör tehditlerine karşı ortak istihbarat ve Türkiye ile İsrail polislerinin iki ülkede ortak tatbikat yapması kararlaştırılmıştır. 2004 yılının Ocak ayında ise Genelkurmay ikinci Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ, İsrail’e gitmiştir. Görüşmelerin en önemli kısmını İstanbul’da gerçekleştiren terör eylemleri oluşturmuş, iki ülke arasında istihbarat paylaşımlarını daha düzenli yapmayı kararlaştırmıştır. (Gök, 2021, s. 82)

Türkiye tarafından 2005 yılının Ocak ayında ABD ve İsrail ile müşterek Güvenilir Denizkızı tatbikatı yapılmıştır. 2005’in Şubat ayında İsrail Genelkurmay Başkanı Moşe Yalon, Türkiye’ye gelip yeni tedarik ve modernizasyon projelerini görüşmüştür. (Özcan, 2005, s. 116) 2005 yılının Mayıs ayında Başbakan Erdoğan, İsrail’e gitmiştir. Bu ziyarette Sinaî araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde işbirliği anlaşmasının imzalanması, 2004 Mayıs’ında durdurulan M-6 tanklarının modernizasyonunun sürdürülmesi ve askıya alınan ödemelerin İsrail’in IMI firmasına ödenmesi, Arrow-2 ve Popeye-2 füzelerinin ortak üretimi, 30 adet F-4 Phantom

uçağının modernizasyonu, Harpy adlı insansız saldırı uçaklarının alımı gibi konular değerlendirilmiştir. Bu ziyaretten önce iki ülke arasında 185 milyon dolarlık insansız hava araçları alımı konusunda anlaşma imzalanmıştır. (Şahin, 2016, s. 64)

15 Mayıs 2005 tarihinde MGK Genel Sekreteri Büyükelçi Yiğit Alpogan, İsrail Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Giora Eiland'ın davetlisi olarak İsrail'e gitmiştir. Yapılan görüşmede iki kuruluşun ilişkilerinin ve işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin çeşitli konular ele alınmıştır. (yenisafak.com.tr, 17.05.2005)

Türkiye, İsrail'in Gazze olaylarındaki tavrına sert tutum gösterse de Tel Aviv ile savunma sanayi alanında işbirliğini kesmemiştir. Başbakan Erdoğan'ın İsrail'e yaptığı sert açıklamalardan kısa bir süre sonra, 20 Ocak 2009 tarihinde Türk Hava Kuvvetleri ile İsraili Elbit ve İsrail Hava-Uzay Sanayi ortaklığı, 141 milyon dolarlık bir anlaşma yapmıştır. Davos krizinden sonra devam eden süreçte İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi, Türkiye'nin geçmişte Ermenilere yaptığı katliamı şimdi Kürtlere yaptığını söylemiştir. Bu söyleme Türk Genelkurmay Başkanlığı sert cevap vermiş, İsrail ise bu açıklamaların Avi Mizrahi'nin kendi düşüncesi olduğunu belirtmiş olsa bile iki ülke arasındaki askeri ilişkiler sekteye uğramıştır. (Tüysüz, 2014, s. 87)

10-23 Ekim 2009 tarihleri arasında yapılması planlanan Anadolu Kartalı Tatbikatında, İsrail dışarıda bırakılmıştır. İsrail'in dışarıda kalmasından sonra ABD ve İtalya'da tatbikata katılmayı reddetmiştir. Bu durum askeri ilişkileri olumsuz etkilemiştir. (bbc.com.tr, 11.10.2009) Anadolu Kartalı Tatbikatının getirdiği olumsuzluk 2010 yılındaki Mavi Marmara baskınından sonra devam etmiştir. Bu baskından sonra yayınlanan Palmer Raporuna Türkiye, yüksek tonda tepki vermiştir ve 2011 yılında Türkiye, İsrail ile olan tüm askeri ilişkilerini dondurmıştır. (Gök, 2021, s. 84)

İsrail'in savunma sanayi firmaları olan IAI ve Elbit'in, Türk Hava Kuvvetlerine istihbarat satışı lisansını iptal etmesi üzerine Türkiye cevap olarak 2012 yılında, İsraili firmanın 8,5 milyon dolarlık teminatını Aselsan tarafından geri almıştır. (sabah.com.tr, 1.6.2012) 2013 yılında ise İsrail Savunma Bakanlığı Yabancı Savunma Yardım ve İhracat Dairesi Başkanı Tuğgeneral Shemaya Avieli, Türkiye'ye yapılan silah ticaretinin durmadığını ancak eskisine göre azaldığını belirtmiştir. (m.haber7.com, 24.07.2013)

Türkiye-İsrail arasında duran askeri ilişkiler, 2016 yılında uzlaşma sağlanmasıyla askeri ilişkiler canlanmaya başlamıştır. Bu dönemde insansız hava araçları gibi stratejik öneme sahip projelerde işbirliği yapılmıştır. Bölgesel istikrarı sağlamak isteyen iki ülke çıkarları doğrultusunda projeler hazırlasa da Filistin sorunundan dolayı askeri ilişkiler dengesiz devam etmiştir. (sanayigazetesi.com.tr, 20.11.2023)

2.5. AKP Döneminde Ekonomik Alanda İkili İlişkiler

Türkiye, İsrail arasındaki ticari ilişkiler siyasi krizlerden etkilenmemiştir. İş Konseyi ve Karma Ekonomik Konseyi toplantıları aksamadan devam etmiştir. 2009 yılındaki dünyadaki ekonomik kriz dışında ticaret hacminde artış görülmüştür. Türkiye'ye gelen İsraili turist ise iki ülke arasındaki krizlere bağlı olarak değişmiştir. Özellikle İsrail Ulusal Güvenlik Konseyinin, 2009 yılının Mart ayında Mavi Marmara baskınından sonra Türkiye'yi tehlikeli ülkeler sınıfına koymasıyla 2008 yılında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerince 558.183 olan İsraili turist sayısı 2011 yılında 79.140 sayısına gerilemiştir. İsrail firmaları GAP bölgesinde tarımsal sulama faaliyetlerine yatırım yapmak istemiştir. Ancak 2004 yılında siyasi ilişkiler bozulup GAP bölgesinin İsraililere parsellendiği söylentileri artınca İsrail yatırımdan vazgeçmiştir. (Oran, 2021, s. 449-450)

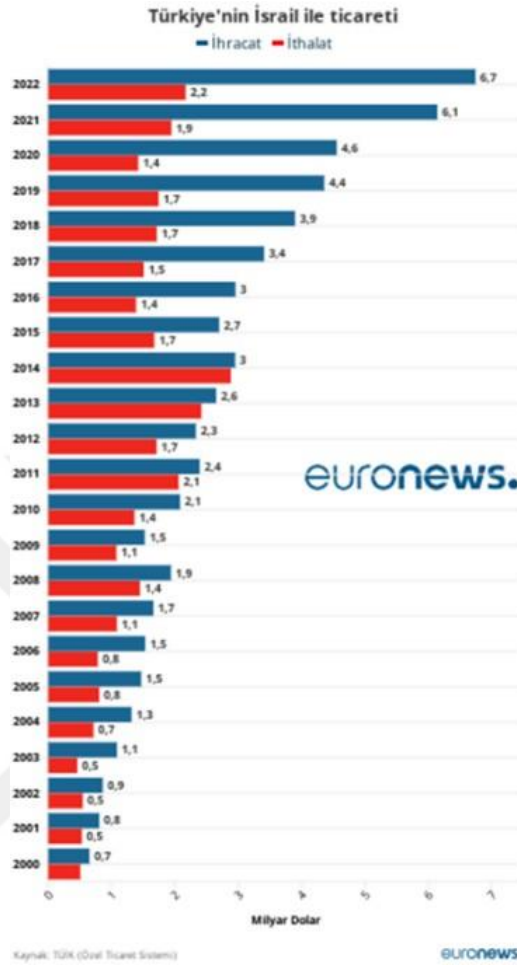
2006 yılında ise 'Barış Suyu' olarak bilinen Türkiye'nin denize akıttığı Manavgat Nehri'nin sularını uygun bir yolla su kıtlığı çeken İsrail ve Ürdün'e satmasını içeren projeyi İsrail iptal etmiştir. İsrail'in projeyi iptal etmesinin iki nedeni olmuştur. Bunlar, İsrail için yaşamsal kaynak olan su konusunda yabancı ülkeye bağımlı olmaması ve deniz suyunu arıtmanın Türkiye'den tankerlerle su almaya oranla daha ucuz olması olmuştur. (bigpara.hurriyet.com.tr, 03.02.2006)

2009 yılında Türkiye'nin İsrail'e ihracatı 1,5 milyar dolar iken ithalatı 1,7 milyar dolar dolaylarında olmuştur. Diplomatik ilişkilerde kriz artarken ticari ilişkilerde 2010 yılında Türkiye İsrail'in en önemli 3. pazar yeri olmuştur. Aynı yıl İsrail'in Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü'ne (OECD) girme oylamasında Türkiye veto hakkını kullanmamış ve İsrail tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu dönemde sadece askeri anlaşmalar askıya alınmış, ticari anlaşmalar krizlerden etkilenmemiştir. (Tüysüz, 2014, s. 90)

Türkiye ile İsrail arasında artarak devam eden ticari ilişkiler sonucunda 2013 yılında İsrail, Türkiye'nin ihracat yaptığı 24. ülkeyken 2014 yılında 17. ülke olmuştur. 2014 yılında 5 milyar 832 milyon tutarında karşılıklı ticaret yapılmış ve bu o zamanki en yüksek rakam olmuştur. 2013 yılında ise 'Barış İçin Sanayi' girişimi kapsamında Türkiye ile İsrail 10 milyon dolarlık paranın ödenmesine ilişkin mutabakat imzalamıştır. Bu girişim ile TOBB'a bağlı TOBB-BİS A.Ş., Batı Şeria'daki Cenin kentinde organize sanayi bölgesinin kurulması düşünülmüş ve projenin 3 yılda bitirilmesi Filistinlilere iş imkânının sağlanması planlanmıştır. (Şahin, 2016, s. 97-98)

ABD'nin elçiliğini Kudüs'e taşıması ve "Yahudi Ulus Devlet Yasası'nın" İsrail Parlamentosu'nda kabul edilmesinden sonra 2018 yılında Türkiye ile İsrail arasında siyasi gerilim artmışken dış ticaret hacmi 6 milyar dolar seviyelerine gelmiştir. 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 pandemisinin Türkiye-İsrail arasındaki ticaret hacmine olumlu etki edeceği düşünülmüştür. 2020 Ocak-Mart döneminde Türkiye'nin, İsrail'e ihracatı 2019 Ocak-Mart dönemine göre %4,9 artarak 1,1 milyar dolar olmuştur. Rakamlara bakıldığında ticari ilişkilerin yıllar geçtikçe arttığı gözükümüştür. (insamer.com.tr, 17.08.2020)

Türkiye ile İsrail'in 2000-2022 döneminde ticari ilişkilerdeki rakamları aşağıdaki tablodaki gibidir;

Resim2.1: Türkiye'nin İsrail ile 2000-2022 arası Ticareti (tr.euronews.com, 11.10.2023)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE YAŞANAN KRİZLER

2008 yılında başlayan krizler 2013 yılında İsrail'in Mavi Marmara saldırısında hayatını kaybedenlerin ailelerine tazminat vermeyi kabul etmesiyle ve dönemin ABD Başkanı Obama'nın devreye girmesiyle İsrail'in Türkiye'den özür dilemesiyle yumuşamaya başlamıştır. Bu döneme kadar Dökme Kurşun Operasyonu, Davos krizi, Alçak koltuk krizi gibi krizler yaşanmıştır. İlişkilerde yaşanan krizlerin büyük çoğunluğunu İsrail'in Gazze'ye saldırması oluşturmuştur. Bu saldırılardan bazıları Bulut Sütunu operasyonu, Koruyucu Hat operasyonu, Büyük Dönüş yürüyüşü ve Surların Muhafızı operasyonudur. Bu operasyonlardan sonra Türkiye, İsrail'i kınamış ve ilişkilerde gerileme yaşanmıştır. 2015 sonrası ilişkileri olumsuz etkileyen en önemli olay 2017 yılında dönemin ABD Başkanı Donald Trump tarafından Kudüs'ün İsrail'in başkenti olarak tanınacağına açıklanması ve ikili ilişkilerin bozulması olmuştur.

3.1. 2002-2015 Döneminde Yaşanan Krizler

AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılından itibaren gerginlik ve normalleşme çerçevesinde ilerleyen ikili ilişkiler 2008 itibariyle krizler dönemine girmiştir. İlk önemli kriz 2008 yılında İsrail'in Gazze'ye karşı başlattığı Dökme Kurşun Operasyonu ile başlamıştır. 2009 yılında ise Davos Ekonomi Forumunda Başbakan Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres arasında yaşanan "Davos Krizi" yeni

bir diplomatik krize sebep olmuştur. Davos'un yankıları devam ederken TRT ekranlarında yayınlanan ve Filistinlilerin yaşadığı zulmü anlatan "Ayrılık" dizisine İsrail tarafından gelen tepki beraberinde 'Alçak Koltuk Krizi' adı verilen İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon'un Türkiye'nin Tel-Aviv büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u kendinden alçak koltukta oturtup Türkiye'ye mesaj vermesiyle oluşan yeni krizi doğurmuştur. 2010 yılında İsrail, Gazze'ye insani yardım götürün filoya saldırmış ve 9 Türk vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Mavi Marmara saldırısı olarak ifade edilen bu baskın Türkiye ile İsrail arasındaki krizi arttırmıştır. (Gök, 2021, s. 64) 2012 yılında ise İsrail, Gazze Şeridi'nde yaşayan Filistinlilere karşı Bulut Sütunu Operasyonu adını verdiği operasyonu başlatmıştır. Saldırının sekizinci gününde toplam 174 Filistinli öldürülmüştür. (gzt.com, 14.11.2023) Bu saldırı Türkiye ile İsrail arasındaki krizi devam ettirmiştir.

3.1.1. Dökme Kurşun Operasyonu

İsrail'in, Hamas'ı ülkeyi yönetemez hale getirmek için yaptığı baskılar sonucu 2007 yılının Haziran ayında Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas hükümeti feshetmiş ve Batı Şeria'da El-Fetihlilerden yeni bir yönetimin kurulmasını istemiştir. Hamas buna karşılık seçilmiş hükümetin kendilerinin olduğunu belirtip Gazze'de kontrolü ele geçirmiştir. Bu durumdan rahatsız olan İsrail, Gazze'yi abluka altına almıştır. İsrail ile Hamas çatışmalarının sona ermesi için Mısır devreye girip 18 Haziran 2008 tarihinde ateşkes imzalatmıştır. 2008 yılının Aralık ayında Hamas, İsrail'in ateşkes şartlarına uymadığını belirtip İsrail ile yeniden uzlaşmaya gidilmeyeceğini belirtmiştir. Hamas'ın bu açıklamasından sonra 27 Aralık 2008 tarihinde İsrail, Gazze'ye Dökme Kurşun Operasyonu'nu başlatmıştır. (Gök, 2021, s. 65)

İsrail, Hamas'ın roket saldırılarını sebep göstererek hava saldırısını başlatmıştır. Hamas'ın sürgündeki lideri Halid Meşal, üçüncü intifada hareketi için çağrıda bulunmuştur. Saldırının ilk günü 230 Filistinli hayatını kaybetmiştir. (milliyet.com.tr, 03.01.2009) İsrail operasyon boyunca Gazze'nin altyapısının neredeyse tamamına yakınına yok etmiştir. 17 Ocak 2009 tarihinde İsrail tek taraflı ateşkes açıklamasına

kadar geçen süreçte 1000 üzerinde vefat 4000 üzerinde yaralı olmuştur. (Ertosun, 2013, s. 276)

Suriye ile İsrail arasında arabulucu olan Türkiye, İsrail'in Dökme Kurşun Operasyonu'nu arabulucu faaliyetlerine yönelik hiç sayma olarak algılamıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, barış için Türkiye'nin çabasına rağmen İsrail'in Gazze'de operasyona başlamasını barışa indirilen darbe olarak yorumlamıştır. Başbakan Erdoğan, İsrail'in insanlık suçu işlediğini söylemiştir. (Tüysüz, 2014, s. 52)

Bu operasyondan 5 gün önce Türkiye'ye gelen İsrail Başbakanı Ehud Olmert, Gazze'de operasyon olmayacağına dair söz vermesine rağmen sözünü tutmamasından ve Türkiye'nin zan altında kalabilecek durumda olmasından dolayı Türkiye, arabulucu rolünü askıya almıştır. Türkiye'nin bölgedeki barışı sürdürmek için verdiği çaba Dökme Kurşun Operasyonu sonrası devam etmiştir. Operasyon sonrası iki ülke arasındaki artan kriz Başbakan Erdoğan'ın Orta Doğu ülkelerine ziyaret kapsamında İsrail'i dahil etmemesiyle devam etmiştir. (Yeltin, 2021, s. 12) Türkiye, İsrail'e karşı sert tutumunu devam ettirirken öte yandan uluslararası aktörleri olaylara dahil etmek için çabalamıştır. Başbakan Erdoğan, BM Genel Sekreteri Ban Ki Moon ile görüşmüş ve İsrail'in operasyonunu durdurmasını istemiştir. Diğer yandan İKÖ Genel Sekreteri Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, İKÖ Dışişleri Bakanları'nı Gazze sorununun çözümü için toplantıya çağırmıştır. (Tüysüz, 2014, s. 53)

27 Aralık 2008 tarihinde Türk Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklama ile İsrail'i kınamış ve Gazze halkına destek çağrısı yapmıştır:

“Gazze Şeridinde yaşanmakta olan gelişmelerden derin endişe duyuyoruz. İsrail'in Gazze'ye yönelik hava harekâtı sonucunda çok sayıda Filistinlinin yaşamını yitirmesini şiddetle kınıyoruz.

Gazze'deki bu gelişmeler bölge istikrarını son derece olumsuz etkileyecek niteliktedir. Sivil halkın da mevcut durumdan büyük zarar görmesinden endişe edilmektedir. Harekât sonucunda çok sayıda can kaybı meydana gelmesi ve şiddet sarmalının artması ihtimali kaygı ve infiale yol açmıştır.

İsrail'e askerî harekâtı derhal durdurma ve itidal çağrısında bulunuyoruz.

Gazze'de yaşayan halka yönelik insani yardımların aksamadan yerine ulaştırılması, bunun sağlanması amacıyla uygulanan ablukanın kaldırılması bir insani trajedi yaşanmaması bakımından

elzendir. Uluslararası toplumu bu trajediye tepkisiz kalmamaya ve acil insani yardım elini Gazze halkına uzatmaya davet ediyoruz.

Türkiye, çatışmaların sona erdirilmesi ve sükunetin tesis edilmesi için taraflar nezdindeki girişimlerini sürdürecektir, öte yandan ilaç ve gıda başta olmak üzere, Gazze'ye insani yardım çalışmalarını da kararlılıkla devam ettirecektir.” (mfa.gov.tr, 27.12.2008)

Dışişleri Bakanlığı 28 Aralık 2008 tarihinde ise yaptığı açıklamayla uluslararası arası örgütler ile konu ile ilgili görüşüğünü ve Gazze'ye yaptığı yardımları duyurmuştur:

“Türkiye, çok sayıda can kaybının yanı sıra, yüzlerce yaralının bulunduğu Gazze Şeridi'ne esasen yapmakta olduğu insani yardımları yoğunlaştırmıştır. Bu çerçevede, insani yardım taşıyan 10 TIR bu sabah ülkemizden yola çıkarılacaktır. Ayrıca, Filistin'e göndermekte olduğumuz 15 ambulandan 5'i Gazze Şeridi ile İsrail arasındaki Erez geçiş noktasına bu sabah itibarıyla ulaştırılmıştır. Türkiye bu yardımlarını kararlılıkla sürdürecektir.” (mfa.gov.tr, 28.12.2008)

Türkiye'nin İsrail'i bu operasyondan ötürü sert dille eleştirmesi ve operasyon sonrası Erdoğan'ın Orta Doğu ziyaretine İsrail'i dahil etmemesi Arap ülkelerince takdir toplamış ancak İsrail tarafınca tepki çekmiştir. İsrail'in Gazze'ye yaptığı bu operasyon Türkiye ile İsrail ilişkilerine büyük darbe indirmiştir. Bunun sonucunda İsrail ile Suriye arasındaki barış görüşmeleri bitirilmiş ve Türkiye ile İsrail arasında güven sorunu ortaya çıkmıştır. (Şahin, 2016, s. 70)

3.1.2. Davos Krizi

İsrail'in Gazze'ye karşı başlattığı Dökme Kurşun Operasyonu Türkiye ile ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Bu krizin dozunu arttıracak gelişme ise İsviçre'nin Davos kasabasında düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu toplantısında Erdoğan ile Peres arasındaki tartışma olmuştur. 28 Ocak ile 1 Şubat 2009 tarihinde gerçekleşen zirvede Türkiye'yi Başbakan Erdoğan ve heyeti temsil etmiştir. 96 ülkeden 2500 civarı katılımcı ve 41 devlet ve hükümet başkanı zirveye katılmıştır. (dunya.com, 27.01.2009)

Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkinin gergin olduğu döneme denk gelen bu forum, Gazze olaylarından dolayı Türkiye Başbakanı Erdoğan ile İsrail Cumhurbaşkanı Peres arasında tartışmaya yol açmıştır. Erdoğan konuşmasının ilk bölümünde Gazze operasyonlarını eleştirmiş ve çözüm için Hamas'ın da masaya dahil edilmesi gerekliliğini belirtmiştir. İsrail'in orantısız güç kullandığını söyleyen Erdoğan, Hamas'ın ateşkese uymasına rağmen İsrail'in Gazze ambargosunu kaldırmadığını dile getirerek sözlerini tamamlamıştır. Bu konuşmanın ardından söz alan İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres, tüm sorunların nedeninin Hamas olduğunu belirtip Hamas'ı diktatör olmakla suçlamıştır. Erdoğan'a yönelik ise İstanbul'a roket atılması halinde tavrının ne olacağını sormuş ve el sallayıp yüksek sesle konuşmuştur. (Gök, 2021, s. 68-69)

Peres'e cevap olarak ise Erdoğan şunları demiştir:

“Sesin çok yüksek çıkıyor. Benden yaşlısın biliyorum ki sesinin benden çok yüksek çıkması bir suçluluk psikolojisinin gereğidir. Benim sesim bu kadar çok yüksek çıkmayacak. Bunu böyle bilesin. Öldürmeye gelince siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüz, nasıl vurduğunuzu çok iyi biliyorum. Ülkenizde başbakanlık yapmış 2 kişinin bana çok önemli lafları vardır. Filistin'e, tankların üstünde girdiği zaman, 'kendimi bir başka mutlu addediyorum' diyen başbakanlarınız var. Tankların üzerine çıkıp da 'Filistin'e girince mutlu oluyorum' diyen başbakanlarınız var. Ve bana sayılar veriyorsunuz. İsmi de veririm, belki merak edenleriniz vardır.”

Peres'in konuşmasının salonda alkışlanmasyla ilgili olarak da Erdoğan şunları söylemiş ve devamında salonu terk etmiştir:

“Şu zulme alkış tutanları da ayrıca kınıyorum. Peki çocukları öldürenleri kalkıp da alkışlamak öyle zannediyorum ki insanlık suçudur” (hurriyet.com.tr, 30.01.2009)

Davos dönüşü İstanbul'a gelen Başbakan Erdoğan'ı havalimanında binlerce kişi karşılamıştır. Erdoğan burada yaptığı konuşmayla bu sesin gücünün değil haklının sesi olduğunu söyleyip tepkisinin ne Yahudi halkına ne de İsrail halkına olmadığını İsrail hükümetine olduğunu belirtmiştir. (hurriyet.com.tr, 30.01.2009)

Dış politikada da büyük ses getiren bu çıkış, Orta Doğu coğrafyasında kamuoyunun Türkiye'yi bölge lideri Erdoğan'ı ise kahraman olarak görmesine yol açmıştır. 2009 yılında Davos çıkışı ile ordu yerine AKP hükümeti tüm kontrolü ele geçirmiştir. Davos sonrası İtalya, ABD ve İsrail'in katılacağı Anadolu Kartalı

tatbikatına İsrail'in davet edilmemesi TSK önceki dönemlere göre etkisinin azaldığının göstergesi olmuştur. (Yeltin, 2021, s. 15)

Muhalefetin tepkisi genel olarak Başbakan Erdoğan'ı destekleme mahiyetinde olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı Deniz Baykal Davos ile ilgili açıklama yapmıştır:

“Yapılan her haksızlık bizi rencide eder. Başbakana, o panelde açıkça haksızlık yapılmıştır. Buna tepki gösterilmesi doğaldır ama Sayın Başbakan, basın toplantısında bu tepkinin moderatöre yönelik olduğunu ifade etmiştir. Sayın Perez de üzülüğünü bildirmiştir. O açıdan bu tatsız olayın hem Orta Doğu'daki politika hem de Türkiye-İsrail ilişkileri açısından geniş çaplı bir etkisi olmayacağı anlaşılıyor.” (birgun.net, 02.02.2009)

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Genel Başkanı Devlet Bahçeli ise Erdoğan'ın tepkisini yerinde bulduğunu söyleyip tepki verilmemiş olsaydı Türk milleti tarafından hoş karşılanmayacağını belirtmiştir. (hurriyet.com.tr, 03.02.2009)

Dünya basınının da geniş yer bulan bu krizi BBC “Erdoğan kahraman gibi karşılandı” manşetiyle yer vermiştir. İsrail'in Haaretz gazetesi ise Erdoğan'ın bu çıkışının Türkiye'nin AB üyelik sürecine olumsuz yansıtacağını yazmıştır. (Şahin, 2016, s. 72)

Diğer yandan söz düellosuna İsrail ordusu da katılmış, İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı General Avi Mizrahi, Erdoğan'ın “Siz öldürmeyi iyi bilirsiniz” sözlerine karşılık “Erdoğan aynaya baksın” ifadesiyle yanıt vermiştir. Mizrahi aynı zamanda Türkiye'yi Kıbrıs'ta işgalci olmakla suçlamıştır. Mizrahi'nin bu sözleri üzerine Türkiye İsrail'e nota vermiştir. Yaşanan bu kriz gerilen ilişkileri farklı noktaya taşımış ve yumuşamanın önüne geçmiştir. (Şahin, 2016, s. 156)

3.1.3. Alçak Koltuk Krizi

Dökme Kurşun Operasyonu ile başlayan Davos Krizi ile devam edip Anadolu Kartalları Tatbikatı ile süren kriz 2009 Ekim ayında TRT'de yayınlanan “Ayrılık” adlı dizinin getirdiği krizlerle devam etmiştir.

Gazze'deki İsrail operasyonlarını konu eden TRT dizisi “Ayrılık” İsrail'in kablolu yayınlarında da yer almış ve İsrail'de büyük tepki toplamıştır. İsrail'in haber

sitesi Ynet'te İsrail'in bu dizi dolayısıyla "travma" duyduğunu belirtmiştir. İsrail Dışişleri Bakanı Avigdor Lieberman, Ynet haber sitesine böyle nefret dolu dizinin düşman ülkeler arasında bile olmaması gerektiğini vurgulamıştır. Ynet, şunları belirtmiştir: "Dizide İsrail ordusu askerlerinin, çocukların üzerine bilinçli olarak ateş eden, Gazzelileri idam mangalarının önüne diken, sivillere ateş eden kana susamış askerler olarak gösterildi." demiştir. (milliyet.com.tr, 16.10.2009) "Ayrılık" dizisinin siyasi danışmanı Hakan Albayrak, İsrail'in tahammülsüz olduğunu dile getirip İsrail'in terör eylemlerinde bulunduğunu söylemiştir. (milliyet.com.tr, 15.10.2009)

İsrail Sanayi, Ticaret ve Çalışma Bakanı Benyamin Ben-Eliezer 2009 Kasım ayında bu krizi önlemek için Türkiye'ye gelmiş ancak 2010 Ocak ayında İsrail aleyhine sahneler barındıran "Kurtlar Vadisi" dizisi yeni bir kriz doğurmuştur. Bu krizler üzerine İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon, Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol'u makamına çağırıştır. (Oran, 2021, s. 443) Kurtlar Vadisi Pusu dizisinde, dizinin başrolü Polat Alemdar, İsrail Büyükelçiliğine baskın yapıp oradaki birini vurmuştur. Devamında ise İsrail'i asıl rahatsız eden diyalog Polat ile MOSSAD ajanı arasında geçmiştir:

"- Burası yabancı bir ülke toprağı. Savaş suçu işliyorsunuz.

Polat: Hep siz mi savaş suçu işleyeceksiniz?"

(cumhuriyet.com.tr, 11.01.2010)

Bu krizlerden sonra bir araya Ayalon ile Çelikkol bir araya gelmiştir. Ayalon, Çelikkol'u alçak koltukta oturup kendisi yüksek koltukta oturmuş ve odada bulunan basın çalışanlarına İbranice bunun kasten yapıldığını belirtmiştir. Ayalon, Çelikkol ile tokalaşmamış ve görüşme masasına sadece İsrail bayrağı koydurmuştur. (bbc.com, 13.01.2010)

Ayalon'un bu hareketine Türkiye'nin tepkisi çok sert olmuştur. Cumhurbaşkanı Gül, İsrail'in özür dilememesi halinde Türkiye'nin Tel Aviv büyükelçisini Ankara'ya çağıracağını dile getirmiştir. (Oran, 2021, s. 443) Bu durum üzerine İsrail Cumhurbaşkanı Peres, Ayalon'u arayıp kendisini uyarmıştır. Ayrıca eski Tel Aviv büyükelçisi Namık Tan'ı arayıp özrünü ileten Ayalon Tel Aviv Büyükelçiliğine resmi özür mektubunu göndermiştir. (Gök, 2021, s. 76)

Ayalon'un, Dışişleri Bakanlığı'na ilettiği mektupta şunlar yazmıştır:

“Şahsınıza ve Türk halkına saygılarımı iletir ve çeşitli konularda farklı görüşlere sahip olmamıza rağmen, sizi temin ederim ki bunların Hükümetlerimiz arasında açık, karşılıklı ve saygıya dayalı diplomatik kanallardan ele alınması ve çözümlenmesi gerekir.

Sizi küçük düşürmek gibi bir niyetim hiçbir şekilde yoktu. Girişimimin yapılış biçimi ve algılanışı nedeniyle özür dilerim. Lütfen bunu büyük saygı duyduğumuz Türk halkına iletiniz.”
(mfa.gov.tr, 13.01.2010)

Bu özür mektubundan sonra Oğuz Çelikkol, Tel Aviv'e tekrar gönderilmiş ve kriz aşılmıştır.

3.1.4. Mavi Marmara Saldırısı ve Palmer Raporu

İsrail'in, Dökme Kurşun Operasyonu sonrasında Gazze'ye uyguladığı ablukayı kaldırmak isteyip o bölgede yaşayan insanlara yardım götürmeyi amaçlayan Almanya ve Türkiye merkezli İHH adlı yardım kuruluşu 2010 yılında bir kampanya organize etmiştir. Organizasyonun Türkiye ayağı olan İHH, Mavi Marmara adlı deniz otobüsünü bu seyahate tahsis etmiştir. Mavi Marmara gemisinin hareket etmesinden önce İsrail, bu organizasyonu engellemek için Türkiye ile diplomatik diyalog kurmuştur. Türkiye, İsrail'in Gazze ablukasına karşı yapılacak olan eylemleri desteklemiş ve STK'lara direktif verilemeyeceğini söyleyip Mavi Marmara'nın

hareket etmesini engellememiştir. (Sönmezoğlu, Baklacioğlu ve Terzi, 2012, s. 630-631)

31 Mayıs sabahı saat 02:00 sularında Mavi Marmara gemisi İsrail ablukası altındaki Gazze'ye doğru yola çıkmıştır. Fakat Mavi Marmara gemisi liderliğindeki 5

sivil yardım gemisi uluslararası sularda İsrail askerlerince saldırıya uğramıştır. Saldırıda 10 Türk vatandaşı hayatını kaybetmiştir. (trthaber.com, 31.05.2020)

Türkiye'nin bu saldırıya tepkisi çok sert olmuş Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamayla İsrail'i kınamıştır:

“Gazze halkına insani yardım ulaştırmak arzusunu taşıyan ve aralarında yaşlı, kadın ve çocukların da bulunduğu çok sayıda ülkeden sivillere karşı İsrail Savunma Kuvvetleri tarafından güç kullanılması sonucunda, elde edilen ilk bilgilere göre en az iki kişinin hayatını kaybetmiş ve 30'dan fazla kişinin yaralanmış olmasını en ağır şekilde protesto ediyoruz.

İsrail masum sivilleri hedef alarak, insan hayatını ve barışçı girişimleri hiçe saydığını açık bir biçimde bir kez daha göstermiştir. İsrail'in bu insanlık dışı uygulamalarını şiddetle kınıyoruz. Açık denizlerde gerçekleşmiş, uluslararası hukukun ağır bir ihlalini teşkil eden bu müessif olay ilişkilerimizde telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurabilecektir.

Tel Aviv Büyükelçiliğimiz tarafından sürdürülen girişimlerin yanısıra Bakanlığımıza davet edilen İsrail'in Ankara Büyükelçisi nezdinde bu kabul edilemez olay kuvvetle kınanmakta ve kendisinden acilen izahat talep edilmektedir.

Gerekçe ne olursa olsun, yalnızca barışçıl faaliyetlerde bulunan sivillere karşı bu tür hareketlerin kabulü mümkün değildir. İsrail'in uluslararası hukukun ihlalini teşkil eden bu davranışının sonuçlarına katlanması gerekecektir.

Hayatını kaybedenlere Tanrıdan rahmet, kederli ailelerine başsağlığı ve sabır diliyor, yaralananlara acil şifa dileklerimizi iletiyoruz.” (mfa.gov.tr, 31.05.2010)

Cidde'de toplanan İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) yürütme kurulunda konuşan dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, İsrail'in bu saldırısının Türkiye'nin “11 Eylül'ü” olduğunu söyleyip artık hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağını belirtip İsrail'i kınamıştır. (m.haber7.com, 06.06.2010) Saldırı sonrası konuşan Başbakan Erdoğan İsrail'e çok sert tepki vermiştir:

“Bir kez daha ifade ediyoruz. İsrail Gazze'ye yönelik insanlık dışı ambargoyu derhal kaldırmalıdır. Filistin halkına gönderilen insani yardımların yerine ulaştırılmasında engel olmamalıdır. Biz bildiğiniz gibi İspanya ile birlikte medeniyetler ittifakı çalışması yürüyoruz. Amacımız farklı medeniyetlerin kültürlerin bir arada yaşayabileceği düşüncesi için çaba göstermektir.

Üzülerek söylemeliyim ki, dün yaşananlar, insanlığın ortak medeniyeti açısından kara bir leke olmuştur. Büyük bir ayıp olarak kayda geçmiştir.

Masum insanları katletmek, sivil insanlara terörist muamelesi yapmak insanlık açısından büyük bir sükuttur, alçakça bir pervasızlıktır.

Biz biliyoruz ki savaşın da barışın da bir hukuku vardır. Savaşta çocuklara saldırılmaz, savaşta kadınlara yaşlılara saldırılmaz, savaşta sivillere din adamlarına saldırılmaz, savaşta beyaz bayrak çekenlere saldırılmaz

Savaşta değil, barışta bunlara saldıranlar ise sadece hukuku çiğnemekle kalmazlar, insanlığı ayaklar altına alır, insanlıktan çıkmış olurlar.

Zorbalar, haydutlar, korsanlar bile belli ahlak kuralına uyarlar. Hiçbir hassasiyete uymayanları bu sıfatı yakıştırmak bile iltifat olur.

Dünya barışı çok büyük bir yara almıştır. İsrail hükümetinin bu pervasız, hak hukuk tanımayan saldırısı mutlaka ama mutlaka cezalandırılmalıdır.

Yalan söylemeyi devlet politikası hale getiren, işlediği suçtan yüzü kızarmayan bir yönetimden soruşturma beklemek yerine, uluslararası camia bu olayı soruşturmalı ve hukuki olarak sorgulamalıdır.” (bigpara.hurriyet.com.tr, 01.06.2010)

Bu saldırıya muhalefet partileri de tepki göstermiştir. CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, saldırıdan dolayı hükümeti sorumlu tutmuştur. CHP'nin Gazze ablukasının kaldırılmasının yanında olduğunu söyleyen Kılıçdaroğlu, AKP'nin Mavi Marmara gemisine masum insanları bindirip ölüme gönderdiğini söylemiştir. (hurriyet.com.tr, 07.06.2010)

Olay sonrası Türkiye, Büyükelçi Oğuz Çelikkol'un Tel Aviv'e göndermeyeceğini açıklamıştır. BM Güvenlik Konseyi'ni toplanmaya çağıran Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, burada yaptığı konuşmayla normalleşme için 4 şartın İsrail tarafından yerine getirilmesini şart koşmuştur:

1. İsrail, Mavi Marmara saldırısı için Türkiye'den resmen özür dilemelidir.
2. Saldırıda hayatını kaybedenlerin ve yaralananların ailelerine tazminat ödenmelidir.

3. İsrail olayda yaşananların araştırılması için uluslararası bir komisyonun vesayetini kabul etmelidir.

4. Gazze'ye uygulanan abluka kaldırılmalıdır. (Sönmezoğlu, Baklacioğlu ve Terzi, 2012, s. 631-632)

Bu isteklerden sonra İsrail büyükelçisini sınır dışı eden Türkiye, İsrail ile askeri işbirliğini de dondurmıştır. Başbakan Erdoğan, verdiği demeçte İsrail'in yaptığı savaş suçu sayılabilecek derecede olduğunu söyleyip Türkiye'nin sabırla durumu beklediğini söylemiştir. İsrail ise ikili ilişkilerin normalleşmesinin hem Tel Aviv hem de Ankara için olumlu olacağını belirtmiştir. Türkiye'nin ortaya koyduğu şartlar ve bu şartların yerine getirilmesi için atılacak adımlar Arap Baharı'nın ortaya çıkmasıyla geri plana atılmıştır. (Yeltin, 2021, s. 21)

ABD'nin devreye girmesiyle 31 Haziran 2010 tarihinde Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ile İsrail Sanayi Ticaret ve Çalışma Bakanı Ben-Elizer, Belçika'nın Brüksel kentinde görüşme gerçekleştirmiştir. İsrail bu görüşme sonunda uluslararası komisyon kurulmasına ve gemilerin serbest bırakılmasına razı olmuştur. İsrail basını bu gizli görüşmeyi basına sızdırınca İsrail Dışişleri Bakanı Liberman yaptığı açıklamayla görüşmenin kendisinden habersiz yapıldığını söyleyip tepki göstermiştir. (Gök, 2021, s. 79)

Mavi Marmara olayından sonra ilişkilerdeki gerginlik devam ederken Palmer Raporu sonrası yeni bir gerginlik ortaya çıkmıştır. Mavi Marmara olayı ile ilgili harekete geçen BM Genel Sekreteri, eski Yeni Zelanda Başbakanı Geoffrey Palmer liderliğinde dört kişilik komisyon kurmuştur. Kurulan komisyon 105 sayfalık raporu 2011 Temmuz ayında uluslararası kamuoyuyla paylaşmıştır. (Aksar, 2012, s. 25)

Başkan Palmer ile Başkan Yardımcısı Uribe raporun son halini belirtmiştir:

1. İsrail'in Gazze ablukasını uluslararası hukuka uygun bulunmuştur.
2. İHH'nin amacı sorgulanmıştır.
3. Türkiye'nin İHH organizasyonunu önlemek için gerekli çaba göstermediği görülmüştür.

4. İsrail'in saldırısının aşırı güç kullanımı olduğu ve sivil ölümlerinin kabul edilemez olduğu tanımlanmıştır.

5. İsrail komandoları sert bir direnişle karşı karşıya kalmıştır.

6. İsrail'e getirilen yolculara kötü muamele yapıldığı görülmüştür.

Komisyon İsrail'in "uygun dille pişmanlık ifade etmesini" ve İsrail'i tazminat ödemesi gerektiğini tavsiye etmiştir. (Sönmezoğlu, Baklacioğlu ve Terzi, 2012, s. 636)

Palmer Raporuna Türkiye'nin tepkisi sert olmuştur. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu yapılacak yaptırımları açıklamıştır:

"1. Türk-İsrail diplomatik ilişkileri ikinci kâtip düzeyine indirilecektir.

İkinci kâtip düzeyinin üzerindeki tüm görevliler en geç önümüzdeki Çarşamba gününe kadar ülkelerine gönderileceklerdir.

2. Türkiye ile İsrail arasındaki askeri anlaşmalar askıya alınmıştır.

3. Doğu Akdeniz'de en uzun kıyısı bulunan sahil devleti olarak, Türkiye Doğu Akdeniz'de seyrüsefer serbestisi için gerekli gördüğü her türlü önlemi alacaktır.

4. Türkiye, İsrail'in Gazze'ye uyguladığı ablukayı tanımamaktadır. İsrail'in 31 Mayıs 2010 tarihi itibarıyla Gazze'ye yönelik olarak uyguladığı ablukanın Uluslararası Adalet Divanı'nda incelenmesini sağlayacaktır. Bu doğrultuda BM Genel Kurulu'nu harekete geçirmek için girişimlere başlıyoruz.

5. İsrail saldırısının Türk ve yabancı tüm mağdurlarının mahkemelerdeki hak arama girişimlerine tarafımızdan gereken her türlü destek verilecektir." (mfa.gov.tr, 02.09.2011)

BM Komisyonun üyesi Türk üyesi Özdem Sanberk, Palmer Raporu'nu eleştirmiştir: "İsrail sebebiyet verdiği ölümlerin gereği olan özür dileme ve tazminat verme işlemlerini yerine getirmediği için Türk-İsrail ilişkilerinin asgari düzeye indirilmesinin sonuçlarına katlanmak zorunda. Özür dilemedikçe de ilişkiler eski haline dönmeyecek." (ahaber.com.tr, 04.09.2011)

Marmara krizinden sonra devam eden süreçte dönemin ABD Başkanı Obama'nın 2013 yılında arabulucu rolü üstlenip Türkiye ile İsrail arasında tazminat ve özür konusunda anlaşmasıyla gerginlik düşürülmeye çalışılmıştır. Obama ile görüşen Netanyahu bu görüşmeden kısa bir süre sonra Türkiye'den özür dilemiştir. Tazminat ise 2016 yılının Haziran ayında Mavi Marmara baskını mağdurlarının ailelerine İsrail tarafından gönderilmiştir. Bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerde yumuşamaya sebep olmuştur. (Karakaya, 2023, s. 195)

3.1.5. Bulut Sütunu Operasyonu

İsrail, Gazze'ye yaptığı saldırıya Tevrat'ta İsrailoğullarına yardımı simgeleyen "Bulut Sütunu Operasyonu" ismini vermiştir. Tevrat, İncil ve Zebur'u içinde barındıran Kitab-ı Mukaddes'in "Çıkış" bölümünde "Bulut Sütunu" tabiri geçmektedir. Yahudiler, Tanrının kendilerini düşmana karşı bir bulut sütunuyla koruduğuna inanıyor. Kitapta şu ifadeler geçmektedir:

"Gece gündüz ilerlemeleri için Rab, gündüz bir bulut sütunu içinde yol göstererek, geceleyin bir ateş sütunu içinde ışık vererek onlara öncülük ediyordu. Gündüz bulut sütunu, gece ateş sütunu halkın önünden eksik olmadı." (haber7.com, 17.11.2012)

14 Kasım 2012 tarihinde İsrail ordusunun Hamas'ın askeri şefi Ahmed Caberi'yi öldürmesi ile resmi olarak operasyon başlamıştır. İsrail ordusu operasyonun yapılma nedeni olarak Filistinli örgütlere ağır darbe vurmak ve kendilerine yönelik roket saldırılarını bitirmek olarak belirtmiştir. Hamas, İsrail'e karşı cevap olarak onlarca roket fırlatmıştır. (gzt.com, 14.11.2023) Saldırıda yaklaşık 190 kişi hayatını kaybederken 500'e yakın kişi yaralanmıştır. İsrail ise yaptığı açıklamayla 5 vatandaşının öldüğünü 240 vatandaşının ise yaralandığını açıklamıştır. (Şahin, 2016, s. 88)

İsrail'in başlattığı "Bulut Sütunu Operasyonu" Türkiye tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. Operasyonla ilgili Dışişleri Bakanlığı açıklama yapmıştır:

"İsrail'in bugün başlatmış olduğu Gazze operasyonu, bu ülkenin saldırgan politikalarının son örneğini teşkil etmektedir. İsrail'in bu saldırısını şiddetle kınıyoruz ve derhal durdurulmasını talep ediyoruz."

Daha önce de çeşitli vesilelerle açıkladığımız üzere, İsrail dahil hiçbir ülke uluslararası hukukun üzerinde değildir. Bu itibarla, İsrail'in saldırısına karşı uluslararası toplumun gereken tepkiyi göstermesinin elzem olduğunu düşünüyoruz.

İsrail'in bu saldırılarının bir an önce durdurulması için uluslararası toplumu ve Birleşmiş Milletler'i gereken girişimlerde bulunmaya davet ediyoruz.

Türkiye olarak, mazlum Gazze halkıyla dayanışmamız bundan sonra da devam edecektir” mesajıyla İsrail'e sert bir tepki göstermiştir. (mfa.gov.tr, 14.11.2012)

3.1.6. Koruyucu Hat Operasyonu

İsrail ordusu Gazze'deki Hamas güçlerinin kendilerine yönelik roket saldırılarının devam etmesi üzerine operasyon başlattığını duyurmuştur. İsrail hükümeti Hamas liderlerine gönderdiği mesaj ile roket saldırıları durmazsa askeri anlamda cevap vereceğini belirtmiştir. (aa.com.tr, 08.07.2014)

2014 yılında Sisi'nin liderliğindeki Mısır, Hamas'ı terör örgütü olarak kabul etmiş bu durum Hamas'ı politik olarak yalnızlaştırmıştır. Suriye ve Irak artan ISID tehdidi ile radikal dinci örgütlere karşı mesafe koymuş bu durum Hamas'ı daha fazla yalnızlaştırmıştır. Hamas'ın yalnızlığından faydalanmak isteyen İsrail, Gazze'ye kara, deniz ve havadan saldırmıştır. (Topuz, 2022, s. 215) İsrail'in 8 Temmuz 2014 tarihinde başlattığı operasyon 51 gün sürmüştür. Saldırıda 2322 Filistinli hayatını kaybetmiş 11 bin kişi yaralanmıştır. 12 bin konut yıkılırken 160 bin konut ise kısmen hasar görmüştür. (gzt.com, 14.07.2022)

Türkiye bu saldırılara karşı uluslararası örgütleri göreve çağırıp, Filistin halkına destek vermiştir. Dışişleri Bakanlığı operasyonun ilk günü şu açıklamayı yapmıştır:

“İsrail'in Gazze'ye yönelik başlattığı askeri operasyon, Gazze'de yıllardır abluka altında zor şartlar altında yaşamını idame ettirmeye çalışan mazlum Gazze halkının acılarını daha da arttırmanın yanı sıra, İsrail'e yönelik haklı infiale sebebiyet verecektir.

İsrail'i Gazze'ye yönelik toplu cezalandırma yöntemiyle sürdürdüğü saldırılarını derhal durdurmaya ve başta Birleşmiş Milletler olmak üzere, uluslararası toplumu süratle devreye girerek bu saldırıların durdurulmasına dönük gerekli uyarı ve telkinlerde bulunmaya çağırıyoruz.

Filistin topraklarında son dönemde tırmanan gerilimin yol açtığı mevcut son derece hassas ortamda, tüm tarafların geçmişteki acılardan ders alarak itidal ve sağduyuyla hareket etmeleri, yeni bir şiddet sarmalının önlenmesi bakımından önem taşımaktadır.” (mfa.gov.tr, 08.07.2014)

Zaman zaman olumlu adımlar atılıp ilişkiler düzelecek gibi olsa bile Gazze saldırıları iki ülke arasındaki gerginliği devam ettirmiştir.

3.2. 2015-2022 Döneminde Yaşanan Krizler

2016 yılında İsrail'in Mavi Marmara Saldırısı sonrası tazminat ödemeyi kabul eden anlaşmayı imzalamasından sonra gergin ilişkiler diplomatik ilişkilerin seviyesinin artıp karşılıklı büyükelçi atayacak seviyeye gelip normalleşmeye doğru gitmiştir.

Ancak 2017 yılında dönemin ABD Başkanı Donald Trump Kudüs'ü İsrail'in başkenti ilan edip ABD Büyükelçiliğinin Tel Aviv'den Kudüs'e taşınma kararı alması sonrası Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler yeniden gergin hale gelmiştir. (Karakaya, 2023, s. 195-196)

Filistin halkı hem Kudüs kararını hem de İsrail ablukasını uluslararası kuruluşlara duyurmak amacıyla 30 Mart 2018 tarihinde 'Büyük Dönüş Yürüyüşü' adını verdiği İsrail sınırlarına yürüyüşü başlatmıştır. İsrail bu yürüyüşe çok sert tepki verip, Gazze'ye karşı sert tutumunu arttırmıştır. Türkiye de bu saldırılara tepki göstermiştir. 2021 yılında ise İsrail'in Filistin'e karşı başlattığı "Duvarların Muhafızı Operasyonu" ile Türkiye ile İsrail arasında gerginleşme artmıştır. (Topuz, 2022, s. 216)

3.2.1 Kudüs'ün İsrail'in Başkenti Olarak Tanınması

Filistin ile İsrail arasında aynı toprakların talebi konusunun merkezinde Kudüs bulunmuştur. Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık için kutsal sayılan Kudüs, İsraililerin ve Filistinlilerin çatışmalarında iki tarafça başkent olarak kabul edilmiştir. 13 Aralık 1949 tarihinde dönemin İsrail Başbakanı David Ben Gurion, Kudüs'ün her zaman İsrail'in başkenti olacağını söylemiştir. 1967 yılında başlayan Altı Gün Savaşları sonunda İsrail, Ürdün'ün elinde olan Doğu Kudüs'ü alarak ilhak etmiştir. (Uzer, 2018, s. 135-138) 30 Temmuz 1980 tarihinde İsrail meclisi Knesset Kudüs Yasası'nı çıkarmıştır. Bu yasayla tam ve birleşik olan Kudüs İsrail'in başkenti olarak

tanımlanmıştır. BM Güvenlik Konseyi, Kudüs Yasası'nın uluslararası hukuk ihlali olduğunu ve yürürlükten kaldırılması gerektiğini söyleyip üye ülkeleri Kudüs'ten diplomatik temsilcilerini geri çağırmaya davet etmiştir. 6 Aralık 2017 tarihine kadar herhangi bir devlet Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak kabul etmemiştir. (Atmaca, 2019, s. 153)

2016 yılında yapılan seçimlerde Yahudi lobisinin desteğini alan Trump ABD'de başkanlık seçimini kazanmıştır. Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyacaklarını vaat eden Trump başkan seçilince Yahudi bir din adamının oğlu olan Friedman'ı İsrail Büyükelçisi olarak atamıştır. Netanyahu bu atama sonrası Friedman'a Kudüs'te kendisini karşılamak için heyecanlandığını belirtmiştir. Trump ikinci hamle olarak İsrail ile iyi ilişkileri olan Jared Kushner'i Orta Doğu Başdanışmanı olarak atamıştır. Trump yönetiminin attığı bu iki adım Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımasına giden sürecin başlangıcı olmuştur. (Özbay, 2019, s. 58-59)

6 Aralık 2017 tarihinde ABD Başkanı Donald Trump, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımış ve ABD Büyükelçiliği'ni Tel Aviv'den Kudüs'e taşınmasına kararını vermiş ve buna Arap coğrafyasında büyük tepki gelmiş ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan bu karara karşı çıkmıştır. (Çakır ve Akyay, 2019, s. 39) İsrail Başbakanı Netanyahu bu karardan ötürü Trump'a teşekkür etmiş ve İsrail'in kendisine sonsuza kadar minnettar olacağını söylemiştir. Filistin Yönetimi lideri Mahmud Abbas ise bu karara tepkisini dile getirerek Kudüs, Filistinlilerin ebedi başkenti demiştir. Türkiye olaya tepki gösterip Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu bu kararın uluslararası hukukun açık ihlali olduğunu belirtmiştir. (bbc.com, 6.12.2017)

Türkiye Dışişleri Bakanlığı resmî sitesinde yaptığı açıklamayla ABD'yi kınamıştır:

“ABD Yönetimi'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdığı ve İsrail'deki Büyükelçiliğini Kudüs'e taşıyacağı yönünde yaptığı sorumsuzca açıklamayı büyük endişeyle karşılıyor ve kınıyoruz.

Bu karar uluslararası hukukun ve ilgili BM Kararlarının açık bir ihlalidir. Zira, Kudüs'ün İsrail tarafından ilhakı uluslararası toplum ve BM tarafından reddedilmiştir.

Bölgede barış ve istikrar bakımından olumsuz yansımaları olacak bahse konu karar, barış zeminini tamamen yok etme riski taşımaktadır.

ABD Yönetimi'ni son derece olumsuz sonuçlar doğuracak olan bu yanlış kararı gözden geçirmeye ve Kudüs'ün çokkültürlü kimliğine ve tarihi statüsüne hanel getirecek hesapsızca adımlardan kaçınmaya çağırıyoruz.” (mfa.gov.tr, 6.12.2017)

Kudüs'ün başkent kararına Hristiyan, Ortodoks ve Katolik camiadan sert tepki gelmiştir. Bu kararın çatışmaları ve nefreti arttıracaklarını ifade etmişlerdir. Rusya ise Kudüs'ün kimsenin tekelinde olamayacağını belirtmiş bu kararın savaşı ve nefreti arttıracaklarını söylemiştir. Kararın ardından Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Türkiye ile görüşme yapmış ve bu durumun Orta Doğu'daki istikrarsız süreci arttıracaklarını belirtmiştir. (Özby, 2019, s. 63-65)

ABD'nin Kudüs kararına karşı İİT Türkiye ev sahipliğinde 13 Aralık 2017 tarihinde olağanüstü toplanmıştır. Bu toplantıda konuşan Cumhurbaşkanı Erdoğan, zaten işgal altında olan bir şehirle ilgili açıklanan bu kararı yok saydığını ifade edip bu kararı kabul etmeyen ülkelere teşekkür etmiştir. Erdoğan ülkeleri, Kudüs'ü Filistin devletinin işgal altındaki başkenti olarak kabul etmelerine davet etmiştir. (politikyol.com, 13.12.2017) Türk Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamayla aldığı önemli kararları açıklamıştır:

“– Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın Kudüs'ü İşgalci Güç İsrail'in sözde başkenti olarak tanıyan tek taraflı kararı en güçlü şekilde reddedilmiş ve kınanmıştır.

– Kudüs-ü Şerif'in yasal statüsünü değiştirmeyi amaçlayan söz konusu tehlikeli beyanın hükümsüz ve meşruiyetten uzak olduğu vurgulanmıştır.

– ABD Yönetimi'ni bu yasadışı beyanın geri çekilmemesinden doğacak tüm sonuçlardan bütünüyle sorumlu tutulduğu kaydedilmiştir.

– İki devletli çözüm temelinde başkenti Doğu Kudüs olan bir Filistin Devleti'ne dayanan, uluslararası tanınmış referans hükümlerle ve 2005'te Mekke-i Mükerrreme'de yapılan Olağanüstü İslam Zirvesi Konferansı'nda stratejik bir tercih olarak kabul edilen 2002 Arap Barış Girişimi'yle uyumlu adil ve kapsamlı bir barışa bağlılık teyit edilmiştir.

– Doğu Kudüs, Filistin Devleti'nin başkenti olarak ilan edildi ve bütün devletler Filistin Devleti'ni ve Doğu Kudüs'ün onun işgal altındaki başkenti olduğunu tanımaya davet olunmuştur.

– Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne çağrıda bulunularak, derhal sorumluluklarını üstlenmesi, Kudüs-ü Şerif şehrinin yasal statüsünü teyit etmesi, Filistin Devleti topraklarındaki İsrail işgaline son vermesi, Filistin halkının uluslararası korunma altına alınmasını sağlaması, Filistin

Davası'na ilişkin aldığı tüm kararları uygulaması ve bu kararlara uyması istenmiştir.”
(politik Yol.com, 13.12.2017)

TBMM Genel Kurulu'nda AKP, CHP ve MHP “Kudüs'ü Bağımsız Filistin Devleti'nin başkenti olarak tanımaya davet ediyoruz” çağrısında bulunmuştur. (m.haberturk.com, 13.12.2017) Avrupa Birliği Bakanı ve Başmüzakereci Ömer Çelik, bu kararı utanç verici bir karar olarak değerlendirmiştir. Vicdan sahibi insanların bu kararın karşısında duracağını ifade eden Çelik, Filistin halkının yanında duracağını belirtmiştir. (ab.gov.tr, 14.12.2017)

BM'de ABD'nin kararına karşı tasarı kabul edilmiştir. Oylamada 128 evet, 9 ret, 35 çekimser oy kullanılmıştır. ABD ve İsrail ile birlikte ret oyu veren ülkeler Palau, Guatemala, Togo, Nauru, Honduras, Marshall Adaları ve Mikronezya olmuştur. Bu karar ile ABD ve İsrail üzerinde uluslararası çevrede baskı altına alınması amaçlanmıştır. (sozcu.com.tr, 22.12.2017)

Kosova, ABD, Honduras ve Guatemala Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyan ilk ülkeler olup büyükelçiliklerini bu ülkeye taşımıştır. Kosova 2021 tarihinde İsrail tarafından tanınmış ve bu anlaşma kapsamında Kosova, Kudüs'te büyükelçilik açmıştır. (koha.net, 18.05.2023) Daha önce Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak kabul eden Avustralya 2022 yılında bu kararını geri almıştır. (bbc.com, 18.10.2022)

3.2.2. Büyük Dönüş Yürüyüşü

30 Mart 1976 tarihinde İsrail, Celile bölgesindeki Filistinlilere ait olan arazilere el koymuştur. İsrail'in bu hareketini protesto etmek isteyen Filistinliler, İsrail polislerinin müdahalesi sonrasında 6 Filistin vatandaşı hayatını kaybetmiş yüzlerce Filistin vatandaşı ise yaralanmıştır. Bu olay sebebiyle Filistinliler her sene 30 Mart tarihinde Celilelerin acısını ve direnişini göstermek için protestolar düzenlemiştir. (Pappe, 2007, s. 320)

30 Mart 2018 tarihinde Filistinliler İsrail'i protesto etmek için Gazze'nin belirli bölgelerinden sınıra doğru yürüyüşe başlamıştır. Hamas Siyasi Büro Başkanı İsmail Heniyye yürüyüşe katılmış Filistinlilerin çıkarıldığı topraklara geri döneceğini ve bunun sözde kalmayacağını belirtmiştir. İsrail gazetesi Haaretz, İsrail ordusunun sınırı geçmeye çalışan Filistinli olursa vur emri verildiğini yazmıştır. İsrail Savunma Bakanı

Avigdor Liberman, Filistinlilere yönelik Hamas'a uymamalarını, kışkırtmalara gelmemelerini ve sınıra yaklaşanların canının tehlikede olacağını söylemiştir. İsrail Genelkurmay Başkanı Gadi Eisenkot ise Filistinlilerin İsrail altyapısına saldırması halinde orduya gerçek mermi kullanma izni verileceğini söylemiştir. (aa.com.tr, 30.03.2018)

30 Mart 2018 tarihinde başlayan yürüyüşe İsrail askerleri sert tepki vermiştir. Filistin Sağlık Bakanlığı, 15 kişinin öldüğünü 100 den fazla ise yaralı olduğunu açıklamıştır. İsrail yaptığı açıklamayla isyanların ana azmettiricilerine karşı ateş açıldığını belirtmiştir. Türkiye Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın,

"Gazze'de bugün barışçıl gösterilere katılan sivil ve savunmasız Filistinlilere yönelik İsrail saldırısını en sert biçimde kınıyoruz." demiştir ve "Bölgede yaşanan can kayıplarını ve yaralanmaları, insanlık onurunun ayaklar altına alınmasını ve uluslararası hukukun ihlal edilmesini kabul etmek mümkün değildir. Birleşmiş Milletler başta olmak üzere uluslararası toplumu göreve çağırıyoruz." diye eklemiştir. (bbc.com, 30.03.2018)

Aynı gün Türk Dışişleri Bakanlığı resmî sitesinden yaptığı açıklamayla İsrail'in orantısız güç kullanımını kınamıştır:

"İsrail'in Gazze'de bugün gerçekleştirilen barışçı protesto gösterilerine katılan Filistinlilere yönelik orantısız güç kullanımını şiddetle kınıyoruz. İsrail güvenlik güçlerinin müdahaleleri sonucunda yaşanmakta olan can kaybı ve yaralanmalardan büyük endişe duyuyoruz."

İsrail'in bölgede gerilimi daha da artıracak güç kullanımına ivedilikle son vermesi lazımdır. Uluslararası toplumu İsrail'i bu saldırgan tutumdan vazgeçirmesi için üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye davet ediyoruz." (mfa.gov.tr, 30.03.2018)

BM Genel Sekreteri Antonio Guterres, Hamas'a roket atışını ve provokasyonu bitirmesini İsrail'e ise itidalli olup olayları kışkırtmamasını söylemiştir. Guterres, bu çatışmaların devam etmemesi için her iki tarafında geri adım atması gerektiğini söylemiştir. (aa.com.tr, 23.07.2018)

Filistin İnsan Hakları Merkezi (PCHR) yaptığı açıklamayla 41'i çocuk 196 Filistinlinin öldüğünü 11427 Filistinlinin ise yaralandığını açıklanmıştır. (yenisafak.com, 30.03.2019) "Büyük Dönüş Yürüyüşü" ile Türkiye ile İsrail arasında

ilişkiler yeniden hassas döneme girmiş ve ilişkiler maslahatgüzar seviyesine indirilmiştir.

3.2.3 Surların Muhafızı Operasyonu

İsrail polisinin Mescid-i Aksa ve Şeyh Cerrah Mahallesi'nden çekilmesi için 10 Mayıs 2021 tarihine kadar süre veren Filistinli direniş grupları bu süre sonunda İsrail polisi çekilmeyince İsrail'e roket saldırısı yapmıştır. Bu roket saldırısına karşı İsrail Gazze'ye yönelik "Surların Muhafızı Operasyonu" başlatmıştır. (aa.com.tr, 12.05.2021)

Filistin direniş gruplarının roket saldırısıyla 2 İsraili ölmüş 7 İsraili ise yaralanmıştır. İsrail Başbakanı Netanyahu, Gazze'de Filistin direniş gruplarına ait yüzlerce hedefin vurulduğunu ve operasyonların artacağını söylemiştir. (tr.euronews.com, 11.05.2021) İsrail'in saldırısına Türkiye'nin pek çok şehrinde toplanan vatandaşlar tepki göstermiştir. Ankara'da toplanan kalabalık İsrail Büyükelçiliği'ne yürümüştür. (tr.euronews.com, 11.05.2021)

İngiltere merkezli Uluslararası Af Örgütü olayların çözümü BM Güvenlik Konseyi üyelerini açık oturuma çağırmıştır:

"İsrail'in, var olma haklarını savunan ve zorla yerlerinden edilmelerini protesto eden Filistinlilere karşı öfkesini sürdürmesine izin verilmemeli. Acil bir adım olarak, BM Güvenlik Konseyi üyelerini açık oturum düzenlemeye ve Orta Doğu Barış Süreci Özel Koordinatörüne üye devletlere briefing vermesi çağrısında bulunuyoruz." (aa.com.tr, 11.05.2021)

İsrail'in artan saldırılarından sonra AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Josep Borrell yükselen şiddetin bitmesi gerektiğini söylemiştir. Çocuk ve sivillerin ölümünü dehşet verici olduğunu belirten Borrell gerginliğin düşürülüp sivil can kayıplarının engellenmesi ve bitirilmesini söylemiştir. Hamas'ın İsrail'e roket atmasını doğru bulmadığını belirten Borrell buna karşın İsrail'in de orantısız güç kullanmamasını dile getirmiştir. (sabah.com.tr, 12.05.2021)

İsrail Başbakanı Netanyahu, bölgeyi tamamen ele geçirme durumunun masada daima bir seçenek olduğunu ya işgal edip ya caydıracağını belirtip yüksek dozda

caydırma yolunu seçtiklerini söylemiştir. Sivil ölümünden sakınmak için çabaladıklarını dile getiren Netanyahu Hamas'ın seçimlerin iptali nedeniyle Kudüs Günü kutlamalarını isyan çıkarmak için kullandığını belirtmiştir. 19 Mayıs 2021 tarihiyle 221 Filistinli 10 İsraili hayatını kaybetmiştir. (tr.euronews.com, 19.05.2021)

Türkiye İsrail'in saldırılarını kınamıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamayla İsrail'in bu politikalara son vermesi gerektiği dile getirilmiştir:

“İsrail'in bu kere Gazze'ye yönelik tank ve topçu atışlarına başladığı endişeyle öğrenilmiştir.

Sivil can kayıplarının daha da artmasına sebebiyet verecek bu saldırıların derhal durdurulması

İsrail'in saldırılarında hayatını kaybeden Filistinli kardeşlerimize Allah'tan rahmet, yaralılara acil şifa, Anadolu Ajansı çalışanlarına geçmiş olsun dilekelerimizi iletiyoruz.

Türkiye, bu haklı davasında Filistin halkının yanında güçlü şekilde yer almayı sürdürecektir.”
(mfa.gov.tr, 14.05.2021)

Büyük Dönüş Yürüyüşü ile gerilen ikili ilişkiler Surların Muhafızı Operasyonu ile gerilmeye devam etmiştir.

SONUÇ

İç savaşların ve karışıklıkların olduğu otoriter rejimlerin hâkim olduğu Orta Doğu, bölge ülkelerini ve bu bölgeye ilgisi olan bütün ülkeleri etkilemektedir. Bu coğrafyada bulunan Türkiye ile İsrail geçmişte olduğu gibi günümüzde de bölgedeki gelişmelerden etkilenmektedir. Bu etki bazen kriz doğururken bazen de ilişkilerin olumlu seyir izlemesine katkıda bulunmuştur.

Türkiye'nin İsrail'i tanınması Batıya yakınlaşma açısından önemli adım olmuş İsrail içinse bölgede Türkiye gibi önemli tarafından tanınmak olumlu bulunmuştur. ABD ile olan ilişkiler, Filistin meselesi, Türkiye'nin iç siyasetteki sıkıntıları Soğuk Savaş dönemine kadar gelen süreçte ikili ilişkileri belirleyen faktörler olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Bağdat paktı, Süveyş krizi ve Arap-İsrail savaşları Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Özellikle Arap-İsrail savaşları sonrasında yetmişli yıllarda görülen soğukluk seksenli yıllarda artarak devam etmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ikili ilişkiler güvenlik odaklı çizgiye gelmiştir. PKK ve Refah Parti'sinin iç siyasette yarattığı tehdit, orduyu endişelendirmiştir. Siyasete müdahale eden ordu ikili ilişkilerde askeri yapının gelişmesine sebep olmuştur. Askeri ve ekonomik anlaşmaların yapılmasında ordunun tavrının önemli olduğu görülmüştür.

AK Parti iktidarının ilk yıllarında iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler olmuştur. 2003 Irak işgali ve 2004 yılında Hamas liderlerine yapılan suikastlar ikili ilişkileri germiştir. 2005 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail ziyareti ilişkileri yumuşatmaya yönelik adım olarak görülmüştür. Bu gerginlikler olmasına rağmen diğer yandan askeri ve ekonomik işbirlikleri devam etmiştir. Türkiye'nin İsrail'in Suriye ve Filistin meselelerinde arabulucu rolünü üstlenmesi ikili ilişkilerde normalleşmeyi sağlamıştır.

İsrail'in Türkiye'ye haber vermeden Gazze'ye saldırmasına Türkiye sert tepki vermiştir. İsrail'in başlattığı Dökme Kurşun Operasyonu, Türkiye açısından barış sürecine gölge düşürecek durum olup Türkiye'nin arabulucu faaliyetlerine zarar vermiştir. Bu operasyonla bozulan ilişkiler Başbakan Erdoğan'ın Davos zirvesinde İsrail Başkanı Peres'e yönelik yaptığı çıkış ilişkileri daha çok germiştir. İki ülke

arasındaki ilişkileri bitme noktasına getiren asıl olay Mavi Marmara olayı olmuştur. İsrail'in saldırısıyla 9 Türk vatandaşının hayatını kaybetmesine Türkiye sert tepki vermiştir. İsrail'in ilişkileri yeniden normalleştirilmesi için Türkiye'den özür dilemesi ve hayatını kaybedenlerin ailelerine tazminat vermesi beklenmiştir. İsrail bu beklentileri dönemin ABD Başkanı Obama'nın devreye girmesiyle yerine getirmiştir.

2014 yılında İsrail'in Gazze'ye saldırmasıyla ikili ilişkiler yeniden gerilmiştir. 2016 yılında karşılıklı büyükelçi atanmasıyla ilişkiler yumuşamaya başlamıştır. 2017 yılında dönemin ABD Başkanı Donald Trump Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak ilan etmiş ve bunun akabinde 2018 yılında İsrail, Gazze'ye yeniden saldırmıştır ve ikili ilişkiler olumsuz seyretmiştir. Sonuç olarak Türkiye ile İsrail ilişkilerinde Filistin sorunu önemli yer tutmuştur. İlişkiler bu sorunlar çerçevesinde devam etse bile öte yandan iki ülke arasında ekonomik ilişkiler bu krizlerden bağımsız olarak devam etmiştir.

Çalışmamızda AK Parti iktidarı öncesi ve AK Parti dönemi İsrail ile ilişkilerde muhafazakâr bir parti olan AK Parti'nin Filistin meselesinde bu muhafazakarlık anlayışıyla daha hassas davranması ve bu yüzden krizler ortaya çıkarması sıkça vurgulanmıştır. AK Parti öncesinde ordunun etkisi ikili ilişkilerde etkili olurken AK Parti iktidarı döneminde zamanla ordunun etkisi azaltılmış ve ikili ilişkilerde mevcut hükümetin etkili olduğu görülmüştür. AK Parti iktidarı öncesi başlayan İsrail ile ekonomik anlaşmalar ve ticaret hacmi AK Parti döneminde artarak devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- AB Bakanı Ömer Çelik'in ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in Başkenti Olarak Tanınmasına İlişkin Değerlendirmeleri (2017, 14 Aralık) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı* Erişim Adresi: https://www.ab.gov.tr/ab-bakani-omer-celikin-abdnin-kudusu-israilin-baskenti-olarak-tanimasina-iliskin-degerlendirmeleri_51026.html
- Abadi, J. (1995). Israel and Turkey: From Covert to Overt Relations. *Journal of Conflict Studies*, 15 (2), 1-16 Erişim Adresi: <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/view/4548>
- ABD Başkanı Donald Trump, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdı (2017, 6 Aralık) *BBC News Türkçe* Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42258773>
- ABD Yönetimi'nin Kudüs'ü İsrail'in Başkenti Olarak Tanıdığı ve İsrail'deki Büyükelçiliğini Kudüs'e Taşımaya Yönelik Beyanata Hk. (2017, 6 Aralık) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:378 Erişim Adresi: <https://www.mfa.gov.tr/no-378-abd-yonetiminin-kudusu-israilin-baskenti-olarak-tanidigi-ve-israildeki-buyukelciliginin-kuduse-tasiyacagi-yonundeki-beyanati-hk.tr.mfa>
- AB'den çağrı: Tüm çabalar sivil kayıpları önlemeye yönelik olmalıdır (2021, 12 Mayıs) *Sabah* Erişim Adresi: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/05/12/abden-cagri-tum-cabalar-sivil-kayıplari-onlemeye-yonelik-olmalidir>
- Aisha, N. Karyağdı, Z. Yıldız, H. (2018, 30 Mart) Filistinlilerin "Büyük Dönüş Yürüyüşü" başladı. *Anadolu Ajansı* Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/-filistinlilerin-buyuk-donus-yuruyusu-basladi/1103657>
- Akçay, E., & Anlı, İ. A. (2013). İsrail: Türkiyesiz Güvenlik. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 155-162. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uaifd/issue/21596/231910>
- Aksar, Y. (2012) "Birleşmiş Milletler Palmer (Mavi Marmara) Raporu ve Uluslararası Hukuk", *Uluslararası İlişkiler*, 9(33) 23-40 Erişim Adresi: <https://www.ir-journal.com/storage/media/3259/01HBS8878ZAGK6DPVMXZM2YKKP.pdf>
- Alpogan İsrail'e gidiyor. (2017, 12 Haziran) *Yeni Şafak* Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/gundem/alpogan-israile-gidiyor-2715667>
- Arı, T. (2007). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayınları
- Arı, T. (2007). "Filistin'de Kalıcı Barış Mümkün Mü? *Akademik Orta Doğu*, 2(1) 11-34 Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/329268922_Filistin'de_Kalici_Baris_Mum_kun_mu

- Armaoğlu, F. (2017). *Filistin meselesi ve Arap-İsrail savaşları, 1948-1988* İstanbul: Kronik Kitap
- Armaoğlu, F. (2019). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995* İstanbul: Kronik Kitap
- Atmaca, A. Ö. (2019). Kudüs'ü Ebedi Başkent Olarak Tahayyül Etmek. *İsrailiyat* (3), 145-171. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/israiliyat/issue/43807/538268>
- Atmaca, L. (2008). *Arap-İsrail Savaşları (1948-1973) ve Ortadoğu 'ya Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Kocaeli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=DbTrZGHWBjM419aqfynfA&no=Z3_vgwipVDY4K3dqBJqg9w
- Avustralya, Kudüs kararını değiştirdi: 'İsrail'in başkenti olarak tanımayacağız' (2022, 18 Ekim) *BBC News Türkçe* Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c0xz7vlzdeeo>
- Aydın, M. K. (2020). Türkiye ve Bağdat Paktı. *International Journal of Social Science Research*, 9(2), 135-153. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijsresearch/issue/57306/830807>
- Ayhan, S. (2017). *2002-2015 Yılları Arasında Ak Parti'nin Ortadoğu Politikası: Suriye Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset ve Uluslararası İlişkiler) Erişim Adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/593598>
- AYRILIK (2009, 16 Ekim) *Milliyet*, Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ayrilik-1150880>
- Ayrılık Dizisi Genel Koordinatörü: İsrail'in gösterdiği tepki çok saçma. (2008, 15 Ekim) *Milliyet* Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/dunya/ayrilik-dizisi-genel-koordinatörü-israil-in-gosterdiği-tepki-cok-sacma-1150749>
- Babacan, M. (2021). "Türk Dış Politikası'nın Dijital Kapasitesi: Pandemi Perspektifinden Dijital Diplomasi Uygulamaları". *UPA Strategic Affairs* 2(1) 119-142. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/upa/issue/60728/899027>
- Bahçeli: Erdoğan'ın Davos çıkışı yerinde (2009, 3 Şubat) *Hürriyet* Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bahceli-erdoganin-davos-cikisi-yerinde-10915579>
- Bakır, B. (2015, 18 Aralık) Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni dönem *Habertürk* Erişim Adresi: <https://www.haberturk.com/dunya/haber/1168674-turkiye-israil-iliskilerinde-yeni-donem>
- Balcı, A. (2017). *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*, İstanbul: Alfa Yayınları

- Balcı, R. (2015). Arap-İsrail Savaşları ve Türkiye. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*. 1(2), 83 Erişim Adresi: <https://acikerisim.aksaray.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12451/10487/balci-rabiye-2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Batmaz, K. ve Özdemir, E. (2012). *II.Meşrutiyet Döneminde İttihat Terakki ve Yahudi İlişkisi (1909-1918)* (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Erişim Adresi: <https://acikerisim.nevsehir.edu.tr/handle/20.500.11787/928>
- Bengio, O. (2009). *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine*, (F.Dişkaya,çev), İstanbul: Erguvan Yayınevi.
- Benim için Davos bitti (2009, 30 Ocak) *Hürriyet* Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/benim-icin-davos-bitti-10886978>
- Beşikçi, S. (2021). Türk Dış Politikasında Davutoğlu Dönemi ve Stratejik Derinlik Doktrini: Güney Kafkasya Ülkeleri Örneği, *Bilim ve İnovatif Teknolojiler Dergisi*, Erişim Adresi: http://www.ejsr.org/files/ana_seyfe/Bilimveinnovativteknolojidergisi-SON.pdf
- Bir özgürlük mücadelesi: Büyük Dönüş (2019, 30 Mart) *Yeni Şafak* Erişim Adresi: <https://www.yenisafak.com/dunya/bir-ozgurluk-mucadelesi-buyuk-donus-3454240>
- 'BM raporu hukuken tartışmalı' (2011, 4 Eylül) *A Haber* Erişim Adresi: <https://www.ahaber.com.tr/gundem/2011/09/04/bm-raporu-hukuken-tartismali>
- Boran, T. K. (2018). *Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=APt0h5FI6j0Bsask_JQn9Q&no=T0bdyNSs89k8k9tmkbbqBVg
- Boran, T. K. (2020). Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(44), 28-42. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/61826/925044>
- Castellan, G. (1995). *Balkanların Tarihi* (A.Başbuğu, Çev.) İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Cleveland, W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi* (M.Harmancı, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı. Erişim Adresi: https://www.academia.edu/73572815/MODERN_ORTADO%C4%9EU_TAR%C4%B0H%C4%B0
- Congar, K. (2021, 11 Mayıs) Türkiye'de tam kapanmaya rağmen 10 binlerce kişi İsrail'i protesto etti *Euronews* Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2021/05/11/turkiye-de-tam-kapanmaya-ragmen-10-binlerce-kisi-israil-i-protesto-etti>

- Congar, K. (2021,11 Mayıs) İsrail Başbakanı Netanyahu: Gazze Şeridi'ne yönelik askeri operasyonlar yoğunlaştırılacak *Euronews* Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2021/05/11/kudus-geriliminde-bilanco-art-yor-26-filistinli-ve-2-israilli-hayat-n-kaybetti>
- Coşar, A. (2022, 21 Mart) Türkiye'nin Asker Bulundurduğu Ülkeler; Milli Savunma ve Proaktif Bağımsız Dış Politikası, ASSAM, Erişim Adresi: <https://www.assam.org.tr/index.php/bolgeler/islam-ulkeleri/ortaasya/turkiye/turkiye%E2%80%99nin-asker-bulundurdugu-ulkeler-milli-savunma-ve-proaktif-bagimsiz-dis-politikasi.html>
- Cumhurbaşkanı Erdoğan, 14 yıl aradan sonra ilk kez bir İsrail başbakanı ile görüştü. (2022, 21 Eylül) *Euronews* Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2022/09/21/cumhurbaskani-erdogan-14-yil-aradan-sonra-ilk-kez-bir-israil-basbakani-ile-gorustu>
- Çakır, H., & Okyay, Z. (2019). ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in Başkenti Olarak Tanıma Kararını, Rus Haber Ajansı TASS ile Okumak. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(1), 35-58. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.427593>
- Çalık Topuz, Z. (2022). Tek Taraflı Çekilmenin Ardından Gazze. *International Journal of Social Inquiry*, 15(1), 209-222. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.37093/ijisi.1057363>
- Çelik, F. (2023, 20 Kasım) Türkiye- İsrail İş Birliği Devam Ediyor Mu? *Sanayi* Erişim Adresi: <https://sanayigazetesi.com.tr/turkiye-israil-is-birligi-devam-ediyor-mu/>
- Çetinkaya, B. (2022, 23 Mayıs) Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu, 24-25 Mayıs'ta Filistin ve İsrail'i ziyaret edecek. *Anadolu Ajansı* Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/disisleri-bakani-cavusoglu-24-25-mayista-filistin-ve-israili-ziyaret-edecek/2595566>
- Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47(47), 353-409. <https://doi.org/10.18589/oa.583218>
- Çiftçi, M.A. (2023). *Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1968)* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=nLNfCsWgUluh5T2iyudShgc3v9PNNTgYd-PXI54y_YMcZDgdVQkQoOnuOSgNLAwN
- Davos 2009 zirvesi başlıyor (2009, 27 Ocak) *Dünya* Erişim Adresi: <https://www.dunya.com/gundem/davos-2009-zirvesi-basliyor-haberi-66733>
- Davutoğlu: İsrail baskını 11 Eylül'ümüz (2010, 6 Haziran) *Haber7* Erişim Adresi: <https://m.haber7.com/siyaset/haber/545151-davutoglu-israil-baskini-11-eylulumuz>
- Demir, Z. (2021). İttihat ve Terakki Dönemi İktisat Politikası Tartışmaları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 180-220 Erişim Adresi: <https://doi.org/10.21551/jhf.886638>.

- Demirci, Z. (2021, 11 Mayıs) Uluslararası Af Örgütü: İsrail, Filistinli barışçıl göstericilere yasa dışı ve aşırı güç kullanıyor *Anadolu Ajansı* Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uluslararasi-af-orgutu-israil-filistinli-bariscil-gostericilere-yasa-disi-ve-asiri-guc-kullaniyor/2237516>
- Deniz Baykal: Erdoğan Davos'ta haksızlığa uğradı (2009, 2 Şubat) *BirGün* Erişim Adresi: <https://www.birgun.net/haber/deniz-baykal-erdogan-davos-ta-haksizliga-ugradi-44601>
- Deveci, M. (2018, 2 Kasım). Filistin'in kaderini değiştiren mektup: Balfour Deklarasyonu. *Anadolu Ajansı*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/filistin-in-kaderini-degistiren-mektup-balfour-deklarasyonu-/1300776>
- Doğan, S. (2021). *Ak Parti dönemi Türk dış politikası ve Ahmet Davutoğlu etkisi (2002- 2016)* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı) Erişim Adresi: <https://hdl.handle.net/20.500.12436/3723>
- Duru, B. Uzel, İ. *Akp Kitabı-Bir Dönüşümün Bilançosu* Ankara: Phoenix Yayınevi
- Efegil, E. (2016). AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi ile Batılı Uzmanların Eleştirileri, *Gazi Akademik Bakış* 9(18) 45 - 58. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gav/issue/27857/320656>
- Eminoğlu, A. (2016). Tarihsel Süreçte Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Yapısı. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (15), 89-106. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/290212007_TARIHSEL_SURECTE_TURKIYE_ISRAIL_ILISKILERININ_DEGISEN_YAPISI
- Erdoğan: Gözümüzü yummayacağız (2010, 1 Haziran) *BigPara* Erişim Adresi: https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/erdogan-gozumuzu-yummayacagiz_ID711656/
- Erdoğan: Kudüs'ü Filistin devletinin işgal altındaki başkenti olarak tanımaya davet ediyorum (2017, 13 Aralık) *Politik Yol* Erişim Adresi: <https://www.politikyol.com/erdogan-kudusu-filistin-devletinin-iskal-altindaki-baskenti-olarak-tanimaya-davet-ediyorum/>
- Eren, E. (2021). “Bütüncül Teori İnşası: Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası'nın Analizi (2002-)”. *UPA Strategic Affairs* 2(2) 4-30. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/upa/issue/64656/987952>
- Erkaya, F. (2021). “Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1960)”. *KARE*, 135-174. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.38060/kare.963268>
- Ertosun, E. (2013). *Filistin Politikamız Camp David'den Mavi Marmara'ya* İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Filistin Sağlık Bakanlığı: İsrail askerleri Gazze'deki Büyük Geri Dönüş Yürüyüşü'nde 15 göstericiyi öldürdü (2018, 30 Mart) BBC News Türkçe Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-43580677>

Gazze Şeridinde Yaşanmakta Olan Gelişmeler Hk. (2008, 27 Aralık) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:220 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_220_27-aralik-2008_-gazze-seridinde-yasanmakta-olan-gelismeler-hk_.tr.mfa

Gazze Şeridinde Yaşanmakta Olan Gelişmeler Hk. (2008, 28 Aralık) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:221 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_221_28-aralik-2008_-gazze-seridinde-yasanmakta-olan-gelismeler-hk_.tr.mfa

Gazze, İsrail'in 2014'teki saldırısının üzerinden 8 yıl geçmesine rağmen yaralarını saramadı. (2022, 14 Temmuz) *GZT*, Erişim Adresi: <https://www.gzt.com/mecra/gazze- israilin-2014teki-saldirisinin-uzerinden-8-yil-gecmesine-ragmen-yaralarini-saramadi-3662642>

Gazze'de Gerçekleştirilen Protestolarda Aşırı Güç Kullanımı Hk. (2018, 30 Mart) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:94 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_-94_-gazzedede-gerceklestirilen-protestolarda-asiri-guc-kullanimi-hk.tr.mfa

Gazze'ye İnsani Yardım Filosuna İsrail Savunma Kuvvetleri tarafından güç kullanılması Hk. (2010, 31 Mayıs) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:115 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_-115_-31-mayis-2010_--gazze_ye-insani_yardim-filosuna-israil-savunma-kuvvetleri-tarafindan-guc-kullanilmasi-hk_.tr.mfa

Gelen, R. (2019). *Arap-İsrail Savaşları ve Türkiye 'nin Tutumu*. (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı) Erişim Adresi: <https://acikerisim.aksaray.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12451/7095>

Gök, H. (2021). *Türkiye-İsrail İlişkileri (2002-2011)* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı) Erişim Adresi: <http://dspace.kocaeli.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11493/12820/673895.pdf?sequence=1>

Göksu, O. (2023). 21. Yüzyılda Türkiye'nin Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Gücü: Yapısı, Araçları ve Mesajları. *Erciyes İletişim Dergisi*, 10(2), 845-870. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.1273435>

Güder, S., & Mercan, M. H. (2012). 2000 Sonrası Türk Dış Politikasının Temel Parametreleri ve Orta Doğu Politikası. *İnsan Ve Toplum*, 2(3), 57-92. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanvetoplum/issue/69972/1119974>

Gürel, S. (2017). *Ak Parti Döneminde Türkiye- İsrail ilişkileri* (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=zUue5Ska5fjO8qZEtDa1Ig&no=bnFkxuxCZJ3y_RvtnXGxEQ

- Gürkaynak, A. (2003). Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 275- 290 Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/195032>
- Gürzel, A. , Ersoy, E. (2012). "Turkey and Iran's Nuclear Program", *Middle East Policy*, 19 (1) Erişim Adresi: <https://doi.org/10.1111/j.1475-4967.2012.00521.x>
- Güven, S. (2020). *Siyasi Parti Lider Söylemlerinde TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ*. Ankara: Astana Yayınları.
- İnat, K. , Aslan, A. ve Duran, B. (2017). *AK Parti'nin 15 Yılı Dış Politika*, İstanbul: SETA Kitapları, Erişim Adresi: https://www.setav.org/assets/uploads/2018/02/29.-_AKP-D%C4%B1s%CC%A7-Politika-takdim-.pdf
- İslam İşbirliği Teşkilatı Olağanüstü İslam Zirvesi'nden hangi kararlar çıktı? (2017, 13 Aralık) *Politik Yol* Erişim Adresi: <https://www.politikyol.com/islam-isbirligi-teskilati-olaganustu-islam-zirvesinden-hangi-kararlar-cikti/>
- İsrail Başbakanı Netanyahu'dan Gazze açıklaması: Ya ele geçireceğiz ya caydıracağız (2021, 19 Mayıs) *Euronews* Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2021/05/19/israil-basbakan-netanyahu-dan-gazze-ac-klamasi-ya-ele-gecirecegiz-ya-caydiracagiz>
- İsrail Cumhurbaşkanı Herzog Türkiye'ye geliyor. (2022, 15 Şubat) *Medyascope* Erişim Adresi: <https://medyascope.tv/2022/02/15/israil-cumhurbaskani-herzog-turkiyeye-geliyor/>
- İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Danny Ayalon'un Büyükelçi Oğuz Çelikkol'a Muhatap Mektubu Hk. (2010, 13 Ocak) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:8 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_-8_-13-ocak-2010.tr.mfa
- İsrail, 'Barış suyu' projesini iptal etti. (2006, 3 Şubat) *Bigpara* Erişim Adresi: https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/israil-baris-suyu-projesini-iptal-etti_ID550994/
- İsrail: Türkiye'ye silah satışı hiçbir zaman durmadı (2013, 24 Temmuz) *Haber7* Erişim Adresi: <https://m.haber7.com/ortadogu/haber/1053884-israil-turkiyeye-silah-satisi-hicbir-zaman-durmadi>
- İsrail'in Gazze'ye Yönelik Başlattığı Operasyon Hk. (2014, 8 Temmuz) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:235 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_-235-israil-in-gazze-ye-yonelik-baslattigi-operasyon-hk_.tr.mfa
- İsrail'in Gazze'ye Yönelik Saldırıları Hk. (2021, 14 Mayıs) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:187 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_-187-israil-in-gazze-ye-yonelik-saldirilari-hk.tr.mfa
- İsrail'le Türkiye'nin tatbikat krizi (2009, 11 Ekim) *BBC News Türkçe* Erişim Adresi: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091011_israil_drill
- İsrail'den Gazze'ye "Karşı Koyan Uçurum" operasyonu (2014, 8 Temmuz) *Anadolu Ajansı* Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilden-gazze-ye-karsi-koyan-ucurum-operasyonu/144587>

- İsrail'den Türkiye'ye "Kurtlar Vadisi" uyarısı (2010, 11 Ocak) *Cumhuriyet*, Erişim Adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/israilden-turkiyeye-kurtlar-vadisi-uyarisi-112096>
- İsrail'e 63 milyon dolarlık darbe (2012, 1 Haziran) *Sabah* Erişim Adresi: <https://www.sabah.com.tr/dunya/israile-63-milyon-dolarlik-darbe-2187465>
- İsrail'in 27 Aralık'ta Gazze'ye başlattığı saldırının kronolojisi (2009, 3 Ocak) *Milliyet* Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/dunya/israilin-27-aralikta-gazzeye-baslattigi-saldirinin-kronolojisi-1042450>
- İsrail'in Bugün Başlatmış Olduğu Gazze Operasyonu Hk. (2012, 14 Kasım) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* No:261 Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_261_-israil_in-bugun-baslatmis-oldugu-gazze-operasyonu-hk_.tr.mfa
- İstanbul'da miting gibi karşılama (2009, 30 Ocak) *Hürriyet* Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-miting-gibi-karsilama-10887578>
- Jane, M. (2017). İran'ın Nükleer Politikasının Gelişimi ve Uygulanan Ambargo ve Yaptırımların Dış Politikasına Etkilerinin Analizi. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 264-314. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bader/issue/33319/371126>
- Kan, K. (2019). İsrail'in Kuruluşundan 27 Mayıs Darbesine Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1960). *İsrailiyat*(3), 172-188. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/israiliyat/issue/43807/538275>
- Kanaş, C. (2014). *Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik Doktrini İle AKP'nin 2002- 2009 Yılları Arasındaki Dış Politikasının Karşılaştırılması* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=CTmEkDpC97VWbBaYvj3dggw&no=usDe61UzbGOrN_XZ6Be6rQ
- Kantarıcı, Ş. (2012). “Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı ‘Koalisyonlar Dönemi mi?’”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 47-84. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guvenlikstrjtj/issue/7527/99164>
- Karakaya, İ. (2023). Soğuk Savaş Sonrası Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Askeri Açından Türkiye-İsrail İlişkileri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(Özel Sayı), 186-200. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.33206/mjss.1326963>
- Kaya, E. (2015). *Dış Politikada Değişim: AKP Dönemi Türk Dış Politikası*. (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı) Erişim Adresi: <http://dSPACE.trakya.edu.tr/xmlui/handle/trakya/2621>
- Kemiksiz, N. N. (2019). ARAP-İSRAİL SORUNU ve BÖLGESEL YANSIMALARI. *Journal of Awareness*, 3(5), 127-144. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.26809/joa.2018548623>

- Kılıçdaroğlu: Ak Parti vekilleri Mavi Marmara'ya neden bindirmedi (2010, 7 Haziran) *Hürriyet*
Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/kilicdaroglu-ak-parti-vekilleri-mavi-marmaraya-neden-bindirmedi-14951467>
- Kıpramaz, Ü. (2023, 14 Kasım) Bulut Sütunu Operasyonu *Gzt* Erişim Adresi: <https://www.gzt.com/mecra/bulut-sutunu-operasyonu-3772086>
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 35-64. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/19372/205515>
- Kiraz, S. (2020). Uluslararası Arabuluculuğa Dair Değişen Yaklaşımlar ve Türkiye'nin Arabuluculuğun Dönüşümündeki Rolünün İncelenmesi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), 227-238. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.25294/aiuibfd.827500>
- Kiş, E. (2022). "21. Yüzyılın Başında AB, ABD ve Türkiye İlişkilerinin Temel Açmazı: "Doğu Akdeniz Enerji Kaynakları". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, 1-26. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asobid/issue/73798/1084577>
- Koç, Y. (2021). "Türkiye-İsrail İlişkileri (1990-2000)". *KARE*, 211-247 Erişim Adresi: <https://doi.org/10.38060/kare.962972>
- Kosova, İsrail'in Kudüs'ü başkent olarak tanıyan ülkeler için düzenlediği özel törenin bir parçası (2023, 18 Mayıs) *Koha* Erişim Adresi: <https://www.koha.net/tr/arboretum/378119/Kosova%2C-%C4%B0srail%27in-Kud%C3%BCs%27%C3%BC-ba%C5%9Fkent-olarak-tan%C4%B1yan-%C3%BClkeler-i%C3%A7in-d%C3%BCzenledi%C4%9Fi-%C3%B6zelt%C3%B6renin-bir-par%C3%A7as%C4%B1/>
- Kökçam, S. (2019). *Suriye İç Savaşında İsrail'in Politikası* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü) Erişim Adresi: <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/69320/T08517.pdf?sequence=1&i>
- Köksal, M. (2021). *Peygamberler Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köse, T. (2020, 18 Temmuz) 15 Temmuz Darbe Girişiminin Türk Dış Politikası ve Güvenlik Yaklaşımlarına Etkileri, *SETA*, Erişim Adresi: <https://www.setav.org/15-temmuz-darbe-girisiminin-turk-dis-politikasi-ve-guvenlik-yaklasimlarina-etkileri/>
- Kudüs tasarısı oylaması: Hangi ülke ne oy verdi? İşte 128 evet, 9 ret ve 35 çekimser oy veren ülkeler... (2017, 22 Aralık) *Sözcü* Erişim Adresi: <https://www.sozcu.com.tr/birlesmis-milletler-kudus-tasarisini-kabul-etti-hangi-ulke-ne-oy-verdi-wp2141787>
- Kumbul, U. (2014). *Türkiye'nin İsrail Politikasında Değişim ve Devamlılık (2002- 2011)*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=WqlJikvoTD3cYRg9aW6VlQ&no=_lhBg_mPed1v7FSMeCL2rw

- Kumek, İ. (2022). Türk Dış Politikasında Statü Arayışı: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Geçici Üyeliği (1951-52, 1954-55, 1961, 2009-2010). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 77(3), 559-582. Erişim Adresi: <https://doi.org/10.33630/ausbf.1103059>
- Kurt, V. (2012). İsrail 2010, *Ortadoğu Yıllığı 2010* 170-191 Erişim Adresi: https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/05_mey_2010_165.pdf
- Küçük, E. (2021). *Türkiye İsrail İlişkileri (1983-1993)*. (Yüksek Lisans Tezi, İÜC Lisansüstü Eğitim Enstitüsü English ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi: <https://acikerisim.iuc.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12831/11517?show=full>
- Küçük, E. (2023). Türkiye'deki Kaynaklar Temelinde İsrail'in Kuruluşundan 2000'li Yıllara Türkiye-İsrail Eğitim ve Kültür İlişkileri, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*. 14(1), 295-322 Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd/issue/78481/1249458>
- Mavi Marmara saldırısının üzerinden 10 yıl geçti (2020, 31 Mayıs) *TRT Haber* Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/mavi-marmara-saldirisinin-uzerinden-10-yil-gecti-488551.html>
- Mengüaslan, H. (2016). *Türk Dış Politikasında Rol ve Çatışma: AKP Dönemi Ortadoğu Politikası Üzerine Bir İnceleme* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı) Erişim Adresi: <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/2812/1/Hikmet%20MENG%C3%9CASLAN.pdf>
- Meral, Y. (2020). *Dünya Dinleri* (Ş.Gündüz, Ed.) İstanbul: MiletNihal Yayınları.
- Ocak, R. (2004). *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yahudiler*, (Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı) Erişim Adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/406565>
- Oğuzlu, T. (2012). Komşularla Sıfır Sorun Politikası: Kavramsal Bir Analiz, *OrtaDoğuAnaliz* 4(42) 8-17 Erişim Adresi: https://orsam.org.tr/d_hbanaliz/1tarikoguzlu.pdf
- Okuducu, İ. (2021, 12 Mayıs) İsrail, ülkenin kuzey kıyısındaki gaz sahasını 'tedbir amaçlı' kapattı *Anadolu Ajansı* Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil- ulkenin-kuzey-kiyisindaki-gaz-sahasini-tedbir-amacli-kapatti/2239039>
- Oran, B. (2021). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar (Cilt III, 2001-2012)* İstanbul: İletişim Yayınları
- Oruç, H. (2022). *2022'de Türkiye* (M.Ataman ve C.D.Uzun, ed.) İstanbul: SETA Erişim Adresi: <https://setav.org/assets/uploads/2022/12/2022deTr.pdf>
- Oruç, H. (2022). 2022'de Türkiye, *SETA Yayınları* 128-134 Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/366673786_2022'de_Turkiye-Israil_Iliskileri
- Özal, T. (1987). *Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları: 13.12.1986- 12.12.1987*. Erişim Adresi: <http://hdl.handle.net/11543/3264>

- Özbay, Ö. (2019). *Dış politika karar alma sürecinde inanç etkisi: Kudüs örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=0X6SZQO9XIXqW077j3Ipaw&no=0dpN75ZWdMBn1tBvF5W6ww>
- Özcan, G. (2005). *Türkiye- İsrail ilişkilerinde Dönüşüm: Güvenliğin Ötesi*, İstanbul: TESEV Dış Politika Programı, Erişim Adresi: https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Turkiye_Israil_Iliskilerinde_Donusum.pdf
- Pappe, I. (2007). *Modern Filistin Tarihi*, Ankara: Phoenix Yayınları
- Pekak, M. (2009). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos). *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(51), 171- 204. Erişim Adresi: <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2700-published.pdf>
- Sariaslan, F. (2019). Filistin Sorunu ve Türkiye, Bir Denge Siyaseti. *Filistin Araştırmaları Dergisi*. 4(6), 1-32 Erişim Adresi: <https://doi.org/10.34230/fiad.618731>
- Sasun, E. (2022, 16 Kasım) İsrail Turizm Bakanı Yoel Razvozov İstanbul'daydı. *Şalom* Erişim Adresi: <https://www.salom.com.tr/haber/123806/israil-turizm-bakani-yoel-razvozov-istanbuldaydi>
- Serbest, M. B. (2016). Bağdat Paketi'nin Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 401-424. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mjss/issue/40505/485363>
- Sınmaz, K. (2020, 17 Ağustos) Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri (2010-2020) *İnsamer* Erişim Adresi: <https://www.insamer.com/tr/turkiye-israil-ekonomik-iliskileri-2010-2020-3164.html>
- Sırım, V. (2019). Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İlişkilerde Filistin Meselesinin Yeri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 355-374. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anemon/issue/39102/423987>
- Son Dakika: İsrail Dışişleri Bakanı'ndan Türkiye'ye Ziyaret. (2022, 19 Haziran) *NTV* Erişim Adresi: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakikaisrail-disisleri-bakanindan-turkiyeye-ziyaret.OWXNmr0vFUqyP4PMzcrS2g>
- Sönmezoğlu, F., Baklacioğlu, N. ve Terzi, Ö. (2012). *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları
- Şahin, D. (2016). *2002 Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri: Gerilim ve İşbirliği* (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=G05pErfRYzA5jdJUCw_HUA&no=2a7FjWalXvgCBeqOG0nO-w
- Şahin, T. (2016). *Türkiye İsrail Yakınlaşması / Denge-Stratejik İşbirliği-Gerilim-Normalleşme* Ankara: Hattuşaş Yayıncılık

- TBMM'de 3 partiden Kudüs için ortak çağrı (2017, 13 Aralık) *Habertürk* Erişim Adresi:
<https://m.haberturk.com/tbmm-de-3-partiden-kudus-icin-ortak-cagri-1753731-amp>
- Tevrat referanslı İsrail katliamı: Bulut Sütunu (2012, 17 Kasım) *Haber7* Erişim Adresi:
<https://www.haber7.com/ortadoğu/haber/952782-tevrat-referansli-israil-katliami-bulut-sutunu>
- Tokgöz, H. (2017). İSRAİL DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDA THEODOR HERZL VE SİYONİZM. *Anasay(1)*, 183-195. Erişim Adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/anasay/issue/34440/380456>
- Topçu, M. (2023). “PKK Terör Örgütünün Değişimi ve Dönüşümünün Bölgesel Güvenliğe Etkiler: Suriye Örneği” *Türk Dünyası Araştırmaları* 83-110 Erişim Adresi:
<https://doi.org/10.55773/tda.1211563>
- Tunç, F. (2022). *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Teori ve Araştırmalar* İzmir: Serüven Yayınevi
- Tunç, H. (2004). *Amerika'nın Irak Savaşı*. İstanbul: Harmoni Yayınevi
- Tür, Ö. (2009). Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime? , *Ortadoğu Analiz* 1(4) 22-29 Erişim Adresi: https://www.orsam.org.tr/d_hbanaliz/3_ozlem_4.pdf
- Türkiye Cumhuriyeti İle İsrail Devleti Arasında Tazminata İlişkin Usul Anlaşması (2016, 9 Eylül), *Resmi Gazete Karar Sayısı* : 2016/9145 Erişim Adresi:
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/09/20160909-1.pdf>
- Türkiye İsrail İlişkileri Hk. (2011, 2 Eylül) *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* Erişim Adresi:
<https://www.mfa.gov.tr/sayin-bakanimizin-palmer-komisyonu-raporu-hakkinda-gerceklestirdigi-basin-toplantisi.tr.mfa>
- Türkiye-İsrail ekonomik ilişkileri ne durumda, ticaret hacmi AK Parti iktidarında nasıl değişti? (2023, 11 Ekim) *Euronews*. Erişim Adresi:
<https://tr.euronews.com/2023/10/11/turkiye-israil-ekonomik-iliskileri-ne-durumda-ticaret-hacmi-ak-parti-iktidarinda-nasil-deg>
- Türkiye'yle İsrail arasında koltuk krizi (2010, 13 Ocak) *BBC News Türkçe*, Erişim Adresi:
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100112_turkey_israel
- Tüysüz, Ü. (2014). *Türkiye-İsrail ilişkileri: 2002-2013* (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı) Erişim Adresi:
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=stlO9wxA6Csm78XET2tIjw&no=WsAT_HeZ9BnOkg1w1Qtylw
- Uzer, U. (2018). “Kudüs şehrinin Filistin, İsrail Ve Birleşmiş Milletler açısından Siyasi önemi”. *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 134-57. Erişim Adresi:
<http://www.filistin.org/tr/pub/issue/34901/347442>
- Yaratılış 12.7, Erişim Adresi: <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.12:7>

Yaratılış 26.3, Erişim Adresi: <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.26:3>

Yaşar, F., Özcan, S. ve Kor, Z. (2003). *Siyonizm Düşünden İşgal Gerçeğine Filistin*. İstanbul: İHH Yayınları. Erişim Adresi: <https://ihh.org.tr/public/publish/0/37/siyonizm-dusunden-iskal-gercegine-filistin.pdf>

Yeltin, H. (2021). Türkiye-İsrail İlişkilerinde Son Dönem Krizleri: Türk Muhalefetinin ve Kamuoyunun Yaklaşımı *Artuklu Kaime Uluslararası Artuklu İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi* 4(1) 1-33 Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1601837>

Yıldırım, B. (2014). Türk Dış Politikasında Yeni Tarz-ı Siyaset: Ortadoğu'da Çok Boyutlu Politikadan Asabiye Politikasına. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 57-79. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tocd/issue/17161/179405>

Yılmaz, M. (2010). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İsrail İlişkileri. *Akademik Orta Doğu*, 4(2) 50-66 Erişim Adresi: http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu8%20makale/muzaffer_ercan_yilmaz.pdf

Yılmaz, T. (1999). Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze, *Prof. Dr. Gazi Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Akademik ORTA DOĞU Dergisi*. 5(1), 9-24 Erişim Adresi: http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu9makale/turel_yilmaz.pdf

Yılmaz, T. (2001). *Türkiye-İsrail yakınlaşması*. Ankara: İmaj Yayınevi

Yılmaz, T. (2004). *Uluslararası Politikada Ortadoğu Birinci Dünya Savaşından 2000'e* Ankara: Akçay Yayınları

Yılmaz, T. (2010). Türkiye- İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze, *Akademik ORTA DOĞU*, 5(1), 9-24 Erişim Adresi: http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu9makale/turel_yilmaz.pdf

Yürük, B. (2018, 23 Temmuz) BM'den İsrail ve Hamas'a 'yıkıcı çatışmanın eşiğinden dönün' çağrısı *Anadolu Ajansı* Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bmden- israil-ve-hamasa-yikici-catismanin-esiginden-donun-cagrisi-/1210434>